

Lotgenoten

In onze samenleving doet zich een merkwaardige ontwikkeling voor. Waar we allerlei vormen van residentiële zorg tot voor kort georganiseerd hebben binnen instellingen met een huis- en thuiskarakter, moet de zorg nu terug de samenleving in. Dat geldt dan vaak kwetsbare mensen die bovenal lotgenoten zijn: ouden van dagen, patiënten, cliënten, gedetineerden en anderen die hun afhankelijkheid op eigen wijze maar in gemeenschap beleven. Terug de samenleving in betekent weer autonoom en veerkrachtig worden, zelf zorg kiezen, maatschappelijk ondernemer worden van je eigen handicaps! De paradox is echter dat met de terugkeer in de samenleving de zorg individualiseert. De gemeenschap uit, de samenleving in.

Tijd om stil te staan bij de vraag hoe gemeenschapsbinding in uiteenlopende settings van onze samenleving eigenlijk werkt. Dan gaat het om mensen in zorginstellingen, maar ook om gedetineerden in gevangenissen en militairen in het leger waar ieder immers ook op elkaar aangewezen is. Liturgie, vormen van bezinning en viering bieden mogelijkheden om gemeenschap te ervaren. Wat zijn de ervaringen met liturgie, welke vormen werken in vieringen en bijeenkomsten? Drukken de rituelen de juiste betekenissen uit, en binden ze groepen ook als lotgenoten? Welke raakvlakken zijn er met hulp, zorg, pastoraat en therapie? Zijn de oude symbolen toekomstbestendig? En welke uitdagingen liggen er voor de liturgie als zorginstellingen alleen nog mensen met de echt zware ziektebeelden herbergen?

Dergelijke vragen staan in deze Handelingen centraal. Ze worden vanuit uiteenlopende settings verantwoord door pastores en geestelijk verzorgers. Dat levert soms ontroerende schetsen op. Een kernvraag daarbij is of en hoe we de identiteit van kwetsbare en afhankelijke mensen in onze samenleving kunnen blijven benoemen en borgen in woord en gebaar. De liturgie en de bezinningsbijeenkomstvormen bieden daarbij mogelijkheden die verder reiken dan vroomheid of esthetiek. Ze drukken het belang uit om zorg te blijven dragen voor een gemeenschap van lotgenoten die immers zonder een thuis niet kan bestaan. ◀

*Hans Schilderman is hoofdredacteur van Handelingen, en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
h.schilderman@ftr.ru.nl*

Alleen samen?

Paradoxen van gemeenschapsvorming bij vieringen in een instelling

Soms heet het een viering of een kerkdienst. Soms een bezinningsmoment. Het vindt plaats in de kapel van het ziekenhuis, in een voor de gelegenheid omgebouwde fitnessruimte in de gevangenis of in een leger tent op het plateland van Afghanistan. Vieringen in de marge van het 'gewone' leven, op plaatsen waar het samenleven gekleurd wordt door de specifieke situatie die mensen voor korte of langere tijd, vrijwillig of onvrijwillig samenbrengt.

In liturgisch-homiletische handboeken wordt dit type liturgie steevast achteraan behandeld onder een opschrift zoals 'bijzondere doelgroepen en bijzondere situaties', waarna exemplarisch een aantal totaal verschillende contexten beschreven wordt. 'Vieringen in de diaspora' is een meer gemeenschappelijke noemer waarop Oskamp en Schuman deze vieringen samenbrengen, refererend aan de wereldwijde 'verstrooiing' van de joodse gemeenschap en hun tempeldienst (1998, 407). Deze notie van ontheemding verraaft iets van de paradoxen die deze vieringen kenmerkt: op nieuwe plaatsen ontwikkelt zich zowel gemeenschap als traditie, en die is zowel vrij als gebonden aan de meer reguliere praktijken van kerken en parochies.

'Anders'

Liturgisch voltrekken de vieringen zich veelal min of meer op dezelfde wijze als vieringen in

een reguliere context. Toch ervaren de voorgangers dat zij specifieke competenties nodig hebben om voor te gaan en dat er iets is wat deze vieringen 'anders' maakt dan die in een reguliere wijkgemeente. Bezoekers of vrijwilligers in de instelling prefereren nogal eens de setting van deze diensten boven die van hun wijkgemeente.

Toch is er weinig onderzoek gedaan naar wat er zo 'anders' en wellicht voor sommigen juist aantrekkelijk is aan deze vieringen. In beschrijvingen wijst men op aandacht voor factoren die feitelijk in iedere liturgische bezinning een rol spelen. Dan gaat het om een zorgvuldige afstemming met de diverse of de juist uniforme doelgroep, het in acht nemen van de context van de participanten en de sfeer en de ruimte waarin gevierd wordt. Specifiek zijn vaak ook de mogelijkheden en beperkingen van communicatie en interactie tussen de deelnemers en de voorganger(s) en de tijd waarop en waarin

de viering plaatsvindt. Daarnaast wijst men op de wijze waarop de Bijbel of andere bezinnende teksten en muziek ter sprake komen in de vieringen en hoe die vervolgens beleefd worden (Bolt 2011).

Specifieke context

Als focus voor dit themanummer richten we ons te midden van al deze factoren met name op de doelgroep die samenkomt, vanwege de specifieke homogeniteit én diversiteit. Homogeniteit bijvoorbeeld vanwege een gedeeld lot (ziekte, detentie) en diversiteit vanwege onderscheid in sociaaleconomische en culturele achtergrond (interdenominatieel, wel- of niet christelijk of gelovig). De doelgroep is veelal aanwezig bij vieringen vanwege een specifieke fase in hun levensloop. Verschillende aspecten spelen hierbij een rol.

De participanten kiezen ervoor om een viering bij te wonen, maar hun omstandigheden wijken af van die van de gemiddelde kerkganger of parochiaan. Ten eerste het aspect van vrijwilligheid (indiensttreding bij de krijgsmacht of vrijwilliger in een zorginstelling) versus niet-vrijwillig verblijf vanwege bijvoorbeeld afgedwongen detentie of noodgedwongen ziekenhuisopname. Ten tweede is de factor lang of kort verblijf van belang, en dus of het primair gaat om een leefgemeenschap of een momentane gemeenschap. Ten slotte is er ook de factor of extramuraal.

Naast de primaire doelgroep van de '(nood)gedwongen' verblijvenden zijn er altijd anderen aanwezig: vooral vrijwilligers (voormalig verblijvenden, partners, afgevaardigden van een

kerkgenootschap, toevallige passanten) en soms tevens personeel. Tezamen met de voorganger vormen zij een momentane of meer permanente gemeenschap. Op dit specifieke aspect van *gemeenschapsvorming in de context van de instellingsvieringen bij permanent en tijdelijk verblijf* richten wij ons.

Spanningsveld

De keuze voor gemeenschap is niet vanzelfsprekend. De binding tussen 'belonging', 'believing' en 'behaving' is een losse geworden in onze cultuur (Murray 2004, 13). Liturgie sticht niet vanzelf gemeenschap. Er is een spanning tussen het klassiek *ecclesiae*-gemeenschapsconcept en de flexibele momentane gemeenschappen die we voor ogen hebben (Post 2006, 110). De keuze voor dit thema zoekt dit spanningsveld juist op en hangt samen met wat Van der Ven onderscheidt als de kernfunctie van de kerk in een samenleving die door urbanisering en individualisering wordt gekenschetst (Van der Ven 1993, 213).

Individualisering biedt zowel kansen als grenzen, risico's als uitdagingen voor gemeenschapsvorming. In instellingsvieringen is de aandacht voor de mens als zijnde een waardevol individu voor Gods aangezicht veelal een belangrijke positieve insteek. Van verbinding met anderen wordt in de bijzondere setting van een zorginstelling of anders veel gevraagd. De kracht van de kerk als geloofsgemeenschap bestaat in haar mogelijkheid om aan groeps-, netwerk- en gemeenschapsvorming bij te dragen. Daarbij gaat het in de visie van Van der Ven bij gemeenschap niet meer om de aloude scheiding tussen ge- ➤

meenschap en maatschappij, waarbij de organische eenheid van het pre-industriële tijdperk afgezet wordt tegen de mechanische en functionele eenheid van de industriële samenleving.

Waar de kerk veelal vereenzelvigd wordt met dit organische type van gemeenschapsvorming, ziet Van der Ven de kerk als een gemeenschap in de lijn van Parsons, die oog heeft voor alle interacties in de samenleving als vormen van gemeenschap. Dat geldt voor zowel residentiële interacties (gezin, fysieke nabijheid), voor professionele interacties (beroep of functie) of jurisdictionele interacties (wettelijke, zoals de burgerlijke gemeente). In een netwerksamenleving bepaalt de variatie in dichtheid en sterkte van groepen en netwerken, dat wil zeggen de hoeveelheid relaties en de mate waarin mensen daaraan deelhebben, uiteindelijk de mate van gemeenschapsvorming (Van der Ven, 221).

Liturgie en gemeenschap

Dit is een spannende benadering voor het beschouwen van liturgie in de instellingsvieringen. De gegeven vormen van gemeenschap zijn namelijk deels voorgegeven of afgedwongen, maar komen nu in een liturgische setting bij elkaar. In de liturgische praktijk merken voorgangers dat juist verschillende verwachtingen en veronderstellingen omtrent participatie en gemeenschap aanleiding kunnen zijn tot conflicten en verlies aan gemeenschap.

Het eigene van de liturgie zelf heeft trouwens ook betrekking op de gemeenschapsvorming, al wordt daar theologisch verschillend over gedacht. In rooms-katholieke zin ligt meer nadruk op de objectiviteit van het liturgisch handelen dan in veel protestantse liturgie. De

liturgische gemeenschap gaat in dit denken boven die van de verzamelde individuen uit want de Kerk is daar waar de liturgie gevierd wordt. Tegelijkertijd veronderstelt het voltrekken van liturgie een vorm van gemeenschap, namelijk die van betrokkenheid op hetgeen in het rituele handelen present gesteld wordt. Daarnaast geldt dat gemeenschap ook een beoogd gevolg is van het rituele en liturgische handelen.

Als het gaat om de mate waarin de liturgie gemeenschap sticht, wijst de protestantse praktisch-theoloog Heitink op een viertal factoren die constitutief zijn voor de vorming van een geloofsgemeenschap. Als eerste is de congregatie, de verzamelde gemeente die in haar samenkomst de liturgie viert, constitutief voor gemeenschapsvorming. Van der Ven zou hier spreken van het Lichaam van Christus. Heitink wijst daarbij op de factor initiatie, de begeleiding van de verzamelde gemeente in hun inwijding en deelname. Hoe groter de onbekendheid met een liturgische setting en hoe diverser de verzamelde gemeente, hoe meer dit van belang zal zijn. Constitutief voor gemeenschapsvorming is uiteraard ook de participatie, waarbij Van der Ven ons alert maakt op de verschillen in sterkte en interacties hiervan. Als vierde factor voor gemeenschapsvorming noemt Heitink de contemplatie, de geloofservaring en aanbidding, de mystieke factor van het geloofsgeheim. Daarmee nadert hij de functionele én sacrale benadering van Van der Ven (Heitink 2007, 40).

Op scherp staan

Met op de achtergrond deze noties omtrent gemeenschapsvorming is de vraag voor dit thema-nummer welke specifieke sociale, communicatieve

en symbolische kwaliteiten de gemeenschapsvorming in vieringen in instellingen kenmerken, hoe dit zich verhoudt tot een context van individualisering en hoe voorgangers daarop anticiperen.

In het eerste artikel verkent Thomas Quartier de mogelijkheden tot het vormen van een spirituele leefgemeenschap in lijn met de Regel van Benedictus. Daarna zien we hoe dit vorm krijgt in de context van de psychiatrie, waar Taco Bos de problematiek van het onvermogen en het verlangen tot participatie beschrijft. Annet Dekker in de context van Bartiméus, en Jolien Bos in de context van een zorginstelling voor ouderen, schetsen hoe de deelnemers aan een soms onvrijwillige leefgemeenschap zich met elkaar, met vrijwilligers en met een geloofsgemeenschap buiten de muren kunnen verbinden.

Als het gaat om geestelijke zorg, zijn het niet alleen geestelijk verzorgers met een opdracht vanuit de kerken, maar ook de geestelijk verzorgers vanuit een humanistische opdracht die bezinningsbijeenkomsten organiseren. Norbert de Kooter toont de eigenheid hiervan in een context waarin gemeenschap volgens vaste codes allereerst ook solidariteit betekent. Het interview met Harry Brands illustreert hoe een voorganger het individuele zelfverstaan van de gedetineerde kan stimuleren, juist doordat hij als ‘tegenover’ zijn rol inneemt.

Waar mensen met geheel verschillende levensverhalen en vanuit verschillende geloofstradities samenkomen, beschrijven Anne Gietema en Wout Huizing de betekenis van de vieringen waarin verschillen wegvallen en ieder in de eigenheid gekend wordt. Als straatpastor toont Luc Tanja ten slotte hoe een gemeen-

schappelijk lezen van de Bijbel herkenning en vervreemding oproept.

Al met al contexten van vieringen waarin eigenlijk per definitie alles op scherp staat. Steeds klinkt als thema op: wat betekent gemeenschap in deze context, hoe krijgt het vorm en welke (on)mogelijkheden bieden ritualiteit en liturgie om bij te dragen aan gemeenschapsvorming? In een slotreflectie op de bijdragen reageren Ciska Stark en Martin Walton vanuit de drieslag van ‘lotgenootschap-deelgenootschap en bondgenootschap’. <

Literatuur

- Bolt, E.W. (2011). *Het ‘eigene’ van oecumenische vieringen in instellingen. Een praktisch theologisch onderzoek naar factoren om het ‘eigene’ te vatten.* Masterscriptie PThU: Kampen.
- Heitink, G. (2007). *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie.* Kampen: Kok.
- Murray, S. (2004). *Church after Christendom.* Milton Keynes: Paternoster.
- Oskamp, P., Schuman, N.A. (1998). *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk.* Zoetermeer: Meinema.
- Post, P. (2007). *Liturgische bewegingen. Thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgiestudie Een literatuurverkenning 1995-2005.* Zoetermeer: Meinema.
- Ven, J. van der (1993). *Ecclesiology in context. Handboek Praktische Theologie.* Kampen: Kok.

Ciska (dr. F.) Stark is docent Praktische Theologie en directeur Onderwijs van de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam/Groningen. fstark@pthu.nl

Martin (prof. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke Verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit locatie Groningen. mwalton@pthu.nl

Liturgische spiritualiteit: bron voor gemeenschap

In een ziekenhuis, een verpleeghuis, maar ook een intramurale instelling in de jeugdzorg of een gevangenis, leven mensen onder één dak. Onontkoombaar, al is het vaak maar voor een beperkte tijd. Je kunt het als bedreiging zien, als onaangename bijkomstigheid, maar ook als kans.

Het zou wel eens een belangrijke taak binnen de geestelijke zorg kunnen zijn om juist dit element van gemeenschap meer te cultiveren; er vorm aan te geven en te koesteren, bijvoorbeeld op rituele wijze (Quartier 2013-1). Maar dat valt nog niet mee, aangezien cliënten van de genoemde instellingen meestal noch voor de mensen noch voor de aanleiding van hun verblijf hebben gekozen. Desalniettemin of misschien juist daarom hunkeren ze naar momenten van verbondenheid. Ik wil in deze bijdrage proberen om de liturgisch spirituele mogelijkheden voor de ervaring van gemeenschap in dergelijke leefgemeenschappen te verkennen (Waaijman 2010).

< *Benedictijne Abdij van Cluny, Frankrijk*

Regel van Benedictus

Daarvoor is het besef nodig dat de gemeenschap, hoe toevallig en broos ook, met liturgische spiritualiteit samenhangt (Quartier 2013-2). Welk karakter die gemeenschap ook heeft, ze komt nooit zomaar uit de lucht vallen, en men dient er gezamenlijk werk van te maken. Dat is de eigenlijke betekenis van het woordje liturgie. Spiritueel gesproken is dat een oud inzicht dat al in de zesde eeuw door Benedictus van Nursia werd benoemd, in het beroemde 'werk Gods' (*opus Dei*), als het getijdengebed in de kapel, op vaste momenten. Hij zag de gemeenschap van monniken als bevoorrechte plaats, waarin mensen hun eigen leven met elkaar met het oog op transformatie konden ontwikkelen: het 'zoeken van God' ▷

aldus Benedictus in zijn Regel (RB 58, 7; vertaling Vromen 1997).

Er zijn opmerkelijke overeenkomsten tussen de gemeenschap waar de heilige Benedictus zijn Regel voor schreef en de leefgemeenschappen in huidige instellingen. Ten eerste is er het ‘toevallige’ karakter van de gemeenschap. In een instelling heeft men niet voor elkaar gekozen, maar is men door omstandigheden samen. En ook een monnik kiest zijn medebroeders niet uit. Ten tweede het besef van de gebrokenheid van het eigen bestaan. Monniken van Sint Benedictus vertrekken, als het goed is, altijd vanuit het besef dat de vervulling van het leven nog uitstaat, dat het hier en nu niet het einde is. Transformatie is dan het zoeken naar een uiteindelijk perspectief, en dat is wat monniken delen met velen, ook met cliënten.

Hier beginnen echter ook de verschillen. Wat betreft het toevallige karakter hebben monniken er natuurlijk wél voor gekozen om deel uit te maken van een gemeenschap. En ze blijven er; de benedictijnse *stabilitas* noopt hen het hele leven in dezelfde gemeenschap door te brengen. Dat geldt (gelukkig) voor veel cliënten niet. Het leven in een benedictijnse kloostergemeenschap is dus niet hetzelfde als in een instelling. Maar in beide gemeenschappen zijn er *plekken* en *momenten* nodig om gemeenschap te ervaren, om vol te kunnen houden en om boven zichzelf uit te kunnen groeien, een samenleven mogelijk te maken en het ultieme perspectief niet te verwaarlozen.

Liturgische plekken en momenten

Wat bewerkstelligen die plekken en momenten nu concreet in de benedictijnse spiritualiteit,

en wat zou dat kunnen betekenen voor huidige instellingen? Voor Benedictus is de *liturgie* de kern van het leven. Het valt allemaal samen op de momenten dat men samen voor God staat (RB 19, 1-2). In het leven van de individuele mens kunnen dingen soms bij elkaar komen, bij elkaar passen, er ontstaat een balans (RB 19, 7). Men komt met anderen letterlijk bij elkaar, en dan kunnen er flitsen van vrijheid zijn, waarin men alle beperkingen wegvallen. Dan krijgt de zoektocht naar saamhorigheid en perspectief concreet vorm, en de ‘verheerlijking Gods’ (RB 57, 9) overheerst: het positieve, de blijdschap over het wonder van het leven dat men samen mag ervaren. Daarvoor is het hele levensritme vol met liturgische momenten: getijdengebed, eucharistie, maar ook andere ritualisering van het leven. Als daar echter de kaders niet voor geboden worden, is de mens een vergeetachtig wezen. Hij is juist in fases waarin het niet mee zit, fases van verveling en neerslachtigheid (*akedia*), vaak niet uit zichzelf in staat om op koers te blijven. De liturgische momenten en plekken herinneren de mens eraan om open te staan, zich niet af te sluiten, voor zichzelf, voor de ander en wellicht ook voor God.

Dit is vanuit de rituologie goed te begrijpen. Als men namelijk de gewone maatschappelijke status kwijt is, vervalt men in een ‘antistructuur’. Die transformeert de mens, maar alleen in samenwerking met een ‘structuur’. Als men de structuur vergeet, verzandt men in de antistructuur. Turner noemt deze samenwerking ‘liminaliteit’. Men bevindt zich in een liminele staat, als het leven niet door de gebruikelijke sociale orde bepaald wordt, de *plekken* en *momenten* die houvast geven niet evident zijn. Dat geldt

zeker voor mensen in een instelling. Ze zijn, ongewild, hun zekerheden kwijt. Maar het geldt ook voor een monnik. Ook deze staat buiten de orde van het alledaagse van de samenleving. Natuurlijk, hij heeft er zelf voor gekozen, maar hij heeft het ook niet zomaar in zijn zak (Bianchi 2011).

Welnu, in deze fase van liminaliteit is het rituele handelen het moment waar het even allemaal klopt. En dan ontstaat, weer volgens Turner, gemeenschap – *communitas* (Turner 1969). Dit is het geënceneerde verbond van mensen die samen in hetzelfde schuitje zitten. Structuur en antistructuur vullen elkaar in sociale zin aan. Zou niet de liturgie in een instelling hier haar belangrijkste functie kunnen hebben? De dichter Jan Wit zegt het heel mooi: ‘Wie de getijden verwaarloost, wordt door het getij overspoeld’.

Liturgische momenten en plekken herinneren ons samen eraan de getijden niet te verwaarlozen. De liturgie wordt dan het rituele moment waarop men inderdaad een ‘momentane gemeenschap’ kan vormen, in de bewoording van Post (Post 2005). juist in een instelling waar men een tijdlang verblijft.

Maar wat zijn die liturgische plekken en momenten dan? In de geestelijke zorg lijkt het er soms op dat alleen nieuwe ritualisering nog aan kunnen sluiten bij de behoefte van huidige cliënten en dat klassieke vormen van liturgie hebben afgedaan. In het licht van de liturgische spiritualiteit kunnen daar echter wel degelijk oude inzichten aan ten grondslag liggen, en oude vormen kunnen verrassend zijn. Het gaat erom dat ze (in de liturgisch spirituele zin)

echt beleefd worden als getijden. Wellicht valt er iets te leren over de encensering van dat ene moment op de aangewezen plaats vanuit benedictijnse bronnen?

De aparte plek

Wanneer Sint Benedictus over het gebed schrijft, hoort daar een speciale *plek* bij. Aan de bidplaats (*oratorium*) wijdt hij een apart hoofdstuk van zijn Regel. Natuurlijk is dit in een klooster de centrale plek waar het hele leven omheen cirkelt. Dat zal in de meeste instellingen niet het geval zijn. Sterker nog, de kapel of het stiltecentrum staan vaak genoeg ter discussie. Vanuit het benedictijnse idee van een leefgemeenschap kun je daar serieuze vragen bij stellen. Want zonder een aparte plek viert de vergeetachtigheid hoogtij, de kleine en

Zonder een aparte plek viert de vergeetachtigheid hoogtij

grote rituelen van het leven worden niet in ere gehouden en de enkeling heeft geen plek om naartoe te gaan als hij ruimte voor zijn zoeken nodig heeft.

Voor deze gevaren wordt in de Regel uitdrukkelijk gewaarschuwd. Ten eerste is het van belang dat de plek herkenbaar en echt gereserveerd is: ‘De bidplaats moet zijn wat de naam zegt, en men mag er verder niets doen of opbergen’ (RB 52, 1). Een opslagplaats of een multifunctionele kantine waar op zondag een altaar binnen wordt gerold, is niet benedictijns en dient in deze liturgisch spirituele zin de gemeenschap ook niet. Het centrum moet ruimte krijgen, zo kunnen we Benedictus vertolken. Daar komt bij dat men met die speciale plek eerbiedig om moet gaan, niet enkel op de mo-

menten dat er expliciet liturgie gevierd wordt. De plek waar men de getijden cultiveert, representeert een betekenis die altijd het alledaagse overstijgt en daarom stil, rustig en afgezonderd blijft, vierentwintig uur per dag: ‘Wanneer het werk Gods geëindigd is, gaan allen in de grootste stilte naar buiten en men beware de eerbied voor God’ (RB 52, 2). Ook hier kunnen we een pleidooi in lezen voor respect voor de oppervlakkig bekeken nutteloze, maar voor de gemeenschap broodnodige plek.

Het andere gevaar dat ik noemde, dat mensen geen plek hebben om naartoe te gaan, is het grootste risico van een niet met eerbied behandelde aparte liturgische plek. Men dient er vooral altijd weer ruimte voor te maken ‘zodat een broeder die misschien in afzondering wil bidden, niet door de onbetamelijkheid van de ander gestoord wordt’ (RB 52, 3). De ‘vrijplaats-functie’ die vaak ter sprake komt in de context van de geestelijke zorg zien we hier duidelijk terug. Er moet een liminele ruimte zijn die juist structuur biedt, als de antistructuur in een instelling overheersend wordt. En hij moet de starre structuur van alledag door antistructuur kunnen doorbreken.

Natuurlijk moeten we de termen die Benedictus gebruikt op een open, hermeneutische wijze lezen. Wat betekent tegenwoordig bidplaats? Welnu, mijns inziens is het benedictijnse gebed vooral een manier om ruimte te scheppen binnen jezelf (Quartier 2011-1). Daar dient de fysieke ruimte plek aan te geven. Die ruimte wordt ontsloten door handelingen: wellicht gewoon zitten, op een uitnodigende stoel, wellicht

een kaars branden. Als men deze ruimte voor getijden in termen van Jan Wit ‘verwaarloost’, is dat een gemis in elke instelling. Want dan ontstaat er wellicht minder gemeenschap in de onvrijwillige leefgemeenschap.

Het storende moment

Naast de aparte plek, vallen in het benedictijnse leven vooral de heilige momenten op. Niet alleen omdat men ze in de kapel doorbrengt, maar ook omdat ze heilig zijn, niet te verwaarlozen en onomstotelijk: ‘Op het uur van het koorgebed legt ieder, zodra hij het teken gehoord heeft, alles neer wat hij onder handen heeft, en haast zich met spoed ernaar toe, maar altijd met de nodige ernst om geen reden te geven tot grappenmakerij’ (RB 43, 1-2). We zien

hier iets heel vergelijkbaars als bij de plaats: koester de aparte momenten. Je moet bereid

zijn je in de routine van alledag te laten *storen*. Je wordt gestoord, onderbroken in wat je ook doet, en dat is heilzaam.

Deze onderbreking door het positief storende moment kan ook de trieste eentonigheid onderbreken. Denk aan een zondagse dienst, een dagsluiting, een weeksluiting of andere kleine of grote rituele momenten in een instelling. Als ze niet regelmatig terugkomen, als je de klok er niet op gelijk kunt zetten, gaan ze gewoon aan mensen voorbij. Niet omdat ze het als cliënten te druk hebben, maar omdat ze dan in hun menselijkheid ‘de getijden verwaarlozen’, gewild of ongewild. En denk ook aan de professionals of vrijwilligers. Het lijkt er soms op dat ze de rituele momenten als service aan hun cliënten

aanbieden, die nog bij de andere drukke verplichtingen komen. Dat zou niet benedictijns zijn. Nee, iedereen haast zich met eerbied ernaartoe. Het gaat namelijk niet om aangeklede pauzes, maar om de meest wezenlijke momenten van de gemeenschap: ‘Er mag dus niets boven het werk Gods gesteld worden’ (RB 43, 3). Wie zegt dat niet ook professionals en vrijwilligers op bepaalde getijden de aparte plek op kunnen zoeken?

Nu weet ik ook dat de geestelijk verzorger niet iedereen in de ‘leefgemeenschap’ van een instelling warm zal kunnen maken voor de liturgische momenten. Maar toch kan men er met kleine stappen werk van maken. Denk aan een moment van dodenherdenking ieder jaar, denk aan de grote feesten of de seizoenen. Denk echter ook aan de wekelijkse vieringen of groepsbijeenkomsten. Hoe zeer ze ook ter dis-

cussie staan en aan hervorming toe zijn, voor een liturgisch spirituele gemeenschap in een instelling zijn ze onmisbaar. Het moet in de liminele staat vanzelfsprekend zijn antistructuur en structuur echt af te wisselen, je door de onderbrekende momenten te laten storen: hoe druk je het ook hebt of hoe triest je leven ook lijkt. Een spiritualiteit van de storing, op het vaste moment en de aparte plek, dat kan op kleine schaal een mooi startpunt zijn.

Welkom heten

Hoe kan een instelling de plekken en momenten echter concreet cultiveren in een tijd waar de vanzelfsprekendheid er niet is? Het kan er – in benedictijnse zin – niet om gaan dat men

steeds weer wat nieuws moet bieden omdat dat meer mensen zou trekken. Integendeel, het gaat erom stabiliteit in de onzekerheid te brengen, een ankerpunt te vormen in alles wat de cliënten dreigt te overspoelen. Verder moet de verstarde structuur gestoord worden, door een veilig gestelde vrijplaats. In rituele zin hebben mensen namelijk niet zo zeer de behoefte weer eens een keer naar hun persoonlijke wensen gevraagd te worden. Ze zoeken een herkenbare plek. En ze zoeken een vast moment. Het probleem is tegenwoordig dat die herkenbaarheid en dat vastomlijnde voor veel mensen niet meer voorhanden is.

Dat is een wezenlijk verschil tussen het klooster en een instelling. In het klooster herkennen de monniken waar het in de kapel en tijdens de gebedsdiensten om gaat. Maar Benedictus zou de eerste zijn die openheid schept voor degenen

Ankerpunt in alles wat de cliënten dreigt te overspoelen

die dat niet met de paplepel ingegeven hebben gekregen. Dat is te merken, wanneer hij over de gasten spreekt: ‘Aan ieder wordt de eer bewezen die men hem verschuldigd is, maar heel in het bijzonder aan de geloofsgenoten en aan de vreemdelingen (*peregrinis*)’ (RB 53, 1-2). Juist de *peregrini* horen ruimte en tijd te krijgen. Het is opvallend dat dit woord trouwens zowel vreemdeling als *pelgrim* betekent (Quartier 2011-2). Iedereen, ook degene die er helemaal niet mee vertrouwd is, is zoekend en hoort in die zin bij de gemeenschap. Dat lees ik in het woord pelgrim.

Als de geestelijke zorg de mensen onafhankelijk van hun achtergrond waardeert en er gewoon is, dan ontstaan er – in benedictijnse

zin – plekken en momenten (vgl. Quartier 2012). Mensen komen langs, en anderen heten hen welkom. Dat geldt ook in een instelling. Ze komen langs, blijven even op de ‘getijden van het leven’. De instelling moet veilig stellen dat er plekken en momenten blijven waar ze welkom zijn, bijvoorbeeld door geestelijke zorg. Een belangrijke kern daarvan is altijd liturgisch, dat kunnen we van de liturgische spiritualiteit leren. Mensen welkom heten begint bij Benedictus met ‘gebed’: ‘Eerst moeten zij samen bidden, en dan begroeten zij elkaar met de vredeskus’ (RB 53, 3).

Liturgische spiritualiteit betekent in een instelling dus er weer vertrouwen in te hebben dat de aparte plek en het storende moment echt gemeenschap kunnen vormen. En als dat soms weinig respons lijkt te krijgen, wie weet, wie allemaal eigen liturgische momenten beleven in het stiltecentrum? En dat is net zo legitiem als aan de gezamenlijke vieringen mee te doen. Alleen: als men het aparte en het storende verwaarloost, wordt men snel overspoeld en de gemeenschap is er niet meer of ontstaat niet. Een groot gemis, voor verschillende groepen in de instelling die tot gemeenschap zouden kunnen worden, zichtbaar of onzichtbaar! ◀

Literatuur

- Bianchi, E. (2011). *Wir sind nicht besser. Das Ordensleben in der Kirche und inmitten der Menschen*. St. Ottilien: EOS Verlag, 42ev.
- Post, P. (2005). Gezocht verband. Een verkenning van nieuw opkomende rituelen. In: S. Gärtner (red.), *Bandeloos? Zoeken naar samenzijn in een individualistische cultuur*. Nijmegen: SUN, 82-97.

- Quartier, Th. (2013). Structuur, momenten, betekenis. Benedictijnse aandacht voor tijd in de zorg. In: M. Pijnenburg & C. Leget (eds), *De tijd, het geld en de wijsheid. Een bezinning op het tijdsprobleem in de gezondheidszorg*. Prudentia-reeks. Den Haag: Boom/Lemma.
- Quartier, Th. (2013). *Liturgische spiritualiteit. Benedictijnse impulsen*. Heeswijk: Berne Media.
- Quartier, Th. (2011). Gebed als levenshouding. Rituele perspectieven op Benedictus’ leer en leven. *Benedictijns Tijdschrift*, 72(3), 131-141.
- Quartier, Th. (2011). Te gast bij Benedictus. Rituologische verkenningen van abdijbezoeken. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie*, 38(1), 49-59.
- Quartier, Th. (2012). Laboratorium van het Heilige. Het liturgische ‘experiment’ van dom Paul Delatte als impuls voor Kerk en wereld. *De Kovel. Monastiek tijdschrift voor Vlaanderen en Nederland*, 5(21), 42-53.
- Sint Benedictus’ Regel voor Monniken*. Vertaald en ingeleid door F. Vromen OSB. Doetinchem: Willibrordsabdij, 1997.
- Turner, V. (1969). *The ritual process. Structure and Anti-structure*. Chicago: Aldine.
- Waaïjman, K. (2010). *Handboek spiritualiteit. Vormen, grondslagen en methoden*. Kampen: Ten Have.

Thomas (dr. T.) Quartier is universitair docent Praktische Religiewetenschap aan de Radboud Universiteit Nijmegen. t.quartier@tr.ru.nl

‘No man is an island’

De ernst van iemands psychische aandoening moet groot zijn, wil de arts tegenwoordig besluiten tot opname. GGZ-instellingen krimpen. Meer dan ooit is een opname tijdelijk. Is gemeenschapsvorming in deze setting mogelijk en wenselijk? Licht hier een taak voor geestelijk verzorgers?

Impressie

Een bont gezelschap bevolkt de GGZ-instelling waar ik werk. Neem mevrouw D. Ik weet haar naam, omdat de verpleging mij die heeft meegedeeld. Zelf vertelt ze niemand hoe ze heet. Wie haar toch bij haar naam noemt, keert ze boos de rug toe. Henk-Jan is gedwongen opgenomen. Hij blijft vertellen dat dit onterecht is: ‘Het is één groot misverstand. Ik heb een klacht ingediend en ben hier binnen een week foetsie.’ Mevrouw Van Bergen, een keurige dame op leeftijd, is weliswaar vrijwillig opgenomen, maar wil eveneens graag weg: ‘Dominee, u zult begrijpen: ik hoor echt niet thuis tussen deze gekken!’ Ook is er mevrouw Landman, al jaren zwaar depressief. Wanneer je drie zinnen met haar wisselt, ervaart zij dat als een lang en uitputtend gesprek. Met Karim, getraumatiseerd geraakt in Afghanistan, kan ik alleen communiceren met hulp van de telefonische tolkendienst en zonder rechtstreeks oogcontact. Dan is er Johan: hij loopt door de gang, gebukt onder angsten en wanen. Voortdurend hoort hij stemmen waarmee hij mompelend in gesprek gaat. Als ik hem begroet, groet hij mij vriendelijk terug. In dezelfde gang klopt ik om drie uur ‘s middags op de kamerdeur van Gaston. Helaas, zijn dag- en nachtritme is zo verstoord dat hij nog diep in slaap is. Ik loop door naar de kamer van Jolanda, maar zie op het naam-bordje een mij onbekende naam. Jolanda blijkt eergisteren met ontslag te zijn gegaan. Mij ervan bewust dat deze langdurige zorgafdeling meer dan ooit een doorgangshuis is, maak ik kennis met een nieuwe cliënt, die verrast uitroept: ‘U had ik nét nodig!’

Onvermogen en verlangen

Bovenstaande impressie schetst onvermogen tot én verlangen naar contact en verbondenheid. Deze paradox kenmerkt veel mensen met een psychiatrische aandoening. Mensen hebben te kampen met eenzaamheid, leegte, moeheid en vervreemding. Velen begrijpen zichzelf niet meer of voelen zich door hun omgeving

niet meer begrepen. Juist deze gevoelens voeden de hunkering naar betekenisvolle verbinding met anderen. Hulpverleners en naaststaanden ervaren vaak een bijzonder appèl tot connectie en communicatie. Werken aan gemeenschapsvorming in de GGZ begint, lijkt mij, bij het opmerken van dit gecompliceerde en paradoxale appèl. ▶

Tekening: Ida Kalkhuis, cliënt bij Pro Persona GGZ

Behandeling van individuen

Niet alleen de aandoening compliceert gemeenschapsvorming, ook de behandeling. De behandeling is immers niet primair gericht op gemeenschap. In de GGZ worden losse individuen op maat behandeld voor hun persoonlijke ziekte of stoornis. Allerlei regelgeving bevordert dat behandelaars en directies zich richten op individuele goede zorg. Zo vergoeden zorgverzekeraars alleen behandelaanbod wat herleidbaar is tot individuele cliënten en vormt de basis van de Wet op de Geneeskundige Behandelovereenkomst respect voor hun autonomie. Het ervaringsgegeven dat deze autonome individuen wel, voor kortere of langere tijd, het leven delen met anderen, lijkt

in dit licht slechts een toevallig neveneffect van de behandeling.

In het kader van gemeenschapsvorming interesseert mij de vraag: wat doet het eigenlijk met iemand om, sinds de eerste opnamedag, ongevraagd, intensief op te trekken met een aantal voorheen volstrekt vreemden, die net als hem- of haarzelf lijden onder een psychische aandoening? Op de afdeling maken mensen elkaars praten en zwijgen mee, elkaars lachen en huilen, eetgewoonten, muziek en geroddel, vriendschap en ruzie, angsten en wanen, en soms schimmige transacties met sigaretten, seks of drugs. Op het instellingsterrein komen zij elkaar tegen in het vrijetijdsgebouw, bij arbeidstherapie en in de kerk. Kunnen deze soms ongewenste, soms gewenste, lotgenotencontacten kansen bieden tot gemeenschapsvorming?

Veiligheid

Dit brengt mij op een derde complicatie voor gemeenschapsvorming, naast de psychiatrische aandoening en de individualistische behandelvisie, namelijk: veiligheid. Psychiatrie kan gepaard gaan met angsten en agressie. Hoe veilig voelen cliënten zich in de GGZ-kliniek?

Enerzijds vormen paranoïde angsten een hevig ziektesymptoom. Anderzijds kan angst voor verbaal of lijfelijk geweld door een medecliënt reëel zijn. Op sommige afdelingen is de helft van de cliënten gedwongen opgenomen. Dit betekent dat zij op het moment van opname daadwerkelijk een gevaar vormden voor zichzelf of anderen. Angst en agressie hebben een grote impact op relaties. Soms zijn hierdoor reeds voor

de opname de familieverhoudingen ernstig beschadigd. Als familiecontact voor langere tijd onmogelijk is geworden, is de cliënt voor zijn gemeenschapsbehoefte des te meer aangewezen op contacten binnen de kliniek.

Eenmaal opgenomen, weten overigens veel cliënten niet eens van elkaar, wie daar vrijwillig is en wie gedwongen. Wel heerst bij de meesten onderhuids het gevoel hier überhaupt liever niet te zijn. In deze context zien verpleegkundigen het creëren van een veilig en gezellig leefmilieu als een speciale opgave.

Hulpverlening en gemeenschapsvorming

Ondanks alle autonomie- en individualiseringstendensen, ontkent de psychiatrie niet dat de mens deel is van een groter geheel. Ik noemde al hoe verpleegkundigen zich verantwoordelijk voelen voor een leefbaar klimaat. Sociale psychiatrie en sociotherapie hebben hun stempel op de GGZ gedrukt en veel ambulante zorg kent tot op vandaag groepsbehandeling als gangbare therapievorm.

Het voert te ver om alle gemeenschapsvormende activiteiten in de GGZ hier voluit te beschrijven. Als geestelijk verzorger voel ik vooral affiniteit met de rehabilitatie- en herstelbenadering (Bos e.a. 2011). Deze benadering zet in op een zo volwaardig mogelijk leven voor mensen met een langdurige psychiatrische aandoening. Wonen, werken en leren, alsook relaties en zingeving, worden hier benoemd als belangrijke levensdomeinen. Bij de twee laatstgenoemde kan de geestelijk verzorger natuurlijkerwijs aanhaken. Hulpverleners zullen

dit weten te waarderen, terwijl zij bovendien van de geestelijk verzorger iets kunnen leren over sociale en rituele vormen van zingeving, waar zij wellicht vooral aan individuele cognitieve en affectieve vormen hadden gedacht.

Interessant is in dit verband het onderzoek van psychiater Braam (2000, 89-99). Hij wijst erop dat milde vormen van religieuze betrokkenheid de kans op depressieve klachten kunnen verminderen. Volgens zijn onderzoek werkt bijvoorbeeld regelmatig kerkbezoek compenserend tegen een laag gevoel van *mastery* en een klein sociaal netwerk.

Zingeving en gemeenschapsvorming

Waarom zouden geestelijk verzorgers gemeenschapsvorming tot hun taak rekenen? Ik zie gemeenschapsverlangen als een verlangen naar zingeving. Zoals gezegd blijft in het denken over zingeving de sociaal-relatieve dimensie nogal eens onderbelicht. Iemand die deze dimensie krachtig benadrukt, is GGZ-geestelijk verzorger Cor Arends, in zijn boek over vermaatschappelijking, met de veelzeggende titel *Het verlangen erbij te horen* (2003). Arends ziet bij (ex-)psychiatrische patiënten een diepe behoefte om volwaardig mee te doen. Het gaat om meer dan gezelligheid. Centraal staat het besef van waardigheid en *empowerment*. In het kader van vermaatschappelijking wijst Arends op vooroordelen, stigmatisering en uitsluitingsmechanismen. Deze spelen buiten de kliniek een grotere rol dan daarbinnen, maar het gemeenschapsverlangen lijkt mij in beide situaties even sterk. Dit biedt de GGZ-geestelijk verzorger een specifieke motivatie om

gemeenschapsvormend te werken.

Daarnaast kent de GGZ-geestelijk verzorger een meer algemene motivatie. Gemeenschapsverlangen als zingeavingsverlangen kenmerkt ieder mens. Juist dit gegeven maakt gemeenschapsvorming bij uitstek tot taak van de geestelijk verzorger. Als niet-medicus behandelt de geestelijk verzorger geen patiënten, maar zoekt mensen op in hun situatie. Ieder mens is eenzaam. En ieder mens kent, naast de behoefte aan autonomie, behoefte tot gemeenschap. Dit kenmerkt de *condition humaine*, zo leren ons denkers en dichters.

Een voorbeeld is de bekende dichtregel van de zeventiende-eeuwse priester John Donne: *‘No man is an island, entire of itself’*. De filosoof Martin Buber stelt dat alle ware leven relatie is. Zorgethica Joan Tronto wijst

op het ervaringsgegeven dat geen mens het als autonoom individu lang uithoudt zonder

anderen. En veel christelijke theologen denken consequent relationeel, de aandacht voor gemeenschap funderend in een relationeel godsbegrip. Dan zien zij het verlangen van ieder schepsel om te kennen en gekend te worden, om verbinding en liefde te ervaren, als een verlangen van ook de Schepper zelf. In de Schrift wordt diens Rijk als verhoopte universele liefdesgemeenschap op kleurrijke wijze geschilderd als een hemels feestmaal. En de kerkgemeenschap wordt daar getekend als lichaam, waar ieder lid geheel zichzelf mag zijn, terwijl men tegelijk voluit bij elkaar hoort – helaas nog al te vaak meer ideaal dan praktijk.

Voorbeelden

Hierboven heb ik redenen en motieven genoemd waarom geestelijk verzorgers in GGZ-instellingen gemeenschapsvormend zouden werken. Hoe zien zulke activiteiten er in praktijk uit? Een belangrijke vorm zijn de zondagse vieringen; hieraan wordt elders in dit blad aandacht besteed. Daarnaast organiseren mijn collega’s en ik in onze instelling een palet aan gemeenschapsvormende activiteiten, waarvan ik hier enkele voorbeelden noem.

Ontmoetingsgroep

Al tien jaar komt op Octaaf, een grote afdeling voor langdurige zorg, wekelijks de ontmoetingsgroep bij elkaar. Het aantal deelnemers varieert van drie tot twaalf. Een vaste kern doet regelmatig mee, maar iedere bijeenkomst kan

los bijgewoond worden. De geestelijk verzorger brengt meestal een thema in, dat betrek-

king heeft op ‘de grote of kleine dingen van het leven’. Dit kan variëren van een krantenartikel tot een gedicht of schilderij, van een uitspraak van een filosoof tot de feesten of seizoenen. De groep zou ook zingevingsgroep kunnen heten, maar het aspect van ontmoeting staat voorop. Het gaat om uitwisseling met elkaar, elkaar bevragen, samen lachen, ons verwonderen, en elkaars inzichten, ervaringen, overtuigingen en talenten delen. De groep bestaat uit lotgenoten. Regelmatig vinden de deelnemers steun, herkenning of bemoediging bij elkaar rondom onderwerpen als omgaan met ziekte, medicatie of rouwen om verloren toekomstperspectief of gemiste kansen.

Opening kunstexpositie

Enkele malen per jaar organiseren wij de opening van een expositie. De kunstwerken zijn gemaakt door een cliënt, familielid of kunstenaar van buiten. De uitnodigingen worden breed verspreid. Zo vormt zich op zomaar een vrijdagmiddag een ad-hocgemeenschap van cliënten en familieleden, verpleegkundigen en behandelaren, directie en managers, dorpsbewoners en vrijwilligers. De kunstenaar wordt in het zonnetje gezet met een toespraak en bloemen. Onder een hapje en een drankje vinden velerlei ontmoetingen plaats. Niemand wordt aangesproken op zijn of haar cliënt-zijn. Het voelt alsof een feestelijk ‘gewoon’ maatschappelijk evenement even is neergedaald in de ongewone setting van de psychiatrische kliniek.

Rustpunt

Elke woensdagmiddag leidt een geestelijk verzorger in de kerk een kort meditatief moment genaamd Rustpunt. Met zo’n tien personen zitten we in de kring. Praten hoeft niet. Er is muziek, stilte, een adem oefening, een gedicht of kort verhaal en gelegenheid een kaarsje te branden. Soms sluit een familielid of dorpsbewoner aan. De inhoud is niet specifiek kerkelijk of christelijk. De sfeer laat zich omschrijven als spiritueel, verstillend en bezinnend. Bij het kaarsen branden noemen sommigen een naam of intentie. Vaak pakt deze bijeenkomst onverwacht gemeenschapsstichtend uit. Zo brandde iemand een kaarsje ‘voor ons allen, zoals wij hier bijeen zijn’.

Vespers Koningsoord

Tweemaal per maand vertrekt een groep van tien cliënten met een geestelijk verzorger en enkele vrijwilligers naar Abdij Koningsoord bij Oosterbeek, om daar de vespers bij te wonen. Velen ervaren het verlaten van het ziekenhuisterrein en het opgenomen worden in de sfeer van gebed, aanbidding en woordeloze acceptatie, als helend en herscheppend. ‘De gebedsdienst, het zingen van de zusters en de stiltemeditatie doen heel veel met mij’, verklaarde één van de deelnemers. Met de zusters Trappistinnen is een bijzondere band gegroeid: zij kennen een aantal deelnemers intussen bij name.

Criteria en aandachtspunten

Zijn er criteria of dynamieken, waarmee de geestelijk verzorger die in de GGZ-kliniek gemeenschapsvormend werkt, rekening dient te houden? Uit ervaring noem ik er een aantal.

Oprechte interesse

Authentieke gemeenschap gedijt in een sfeer van oprechte interesse in elkaar. Levendiger en bevredigender wordt een groepsbijeenkomst, naarmate ieders eigenheid meer erkend en benut wordt. Dat betekent: niet over verschillen heen walsen. Het betekent ook: proberen ieder in zijn of haar eigenheid aan het woord te laten komen. Dit klinkt eenvoudiger dan het is. De onderlinge verschillen in achtergrond en niveau zijn groot. En het voeren van een coherent gesprek wordt soms bemoeidijkt door de psychiatrische symptomen. ➤

Lichte vormen

Veel patiënten willen zelf kiezen hoe intensief ze met iets meedoen. Dan is het zaak een zwijger niet tot spreken te dwingen en een laatkomer niet terecht te wijzen. Gedeeltelijke of onregelmatige deelname aan de ontmoetingsgroep is prima, ook wanneer het een themareeks betreft. Het helpt om naast reguliere ook eenmalige groepsactiviteiten aan te bieden, zoals de opening van een expositie. Deze bieden mensen gelegenheid zich zonder druk even volop deel te voelen van een andersoortige gemeenschap dan hun dagelijkse leefgroep.

Afstand en nabijheid

Gemeenschapsvorming in de psychiatrische kliniek moet het hebben van een goede balans tussen afstand en nabijheid. Bij het Rustpunt kan iemand die zich verlegen of angstig voelt op de achtergrond meedoen, desnoods letterlijk op afstand van de kring. Pastoraal gezien zijn nabijheid en betrokkenheid hoog geachte waarden. Echter, een te grote nabijheid of te intense betrokkenheid kan iemands psychische draagkracht makkelijk overschrijden. De geestelijk verzorger doet er goed aan zich in dit verband te verdiepen in de psychiatrische theorie van ‘expressed emotion’.

Veiligheid en vertrouwen

Wie in de kliniek aan gemeenschapsvorming wil doen, zal vertrouwen en veiligheid hoog in het vaandel moeten hebben. Het leren kennen van namen, gezichten en persoonlijke verhalen

vergt een voortdurende investering. En het tijdig grenzen stellen tijdens een groepsgebesprek kan zijn voor een veilige sfeer. Respect voor privacy is eveneens van belang. Geestelijk verzorgers mogen hun bedenkingen hebben bij de sterk geïndividualiseerde hedendaagse zorg, dit ontslaat hen niet van de verplichting privacy serieus te nemen. Tussen gemeenschapsbevordering en privacy kan een spanningsveld bestaan. Hoe formuleer je bijvoorbeeld een uitnodiging aan naaststaanden van overleden cliënten voor de jaarlijkse gedachtenisviering? Niet iedereen hoeft het zomaar op prijs te stellen dat de naam van hun familielid in zo’n viering genoemd wordt.

Volwaardigheid en wederkerigheid

Zingevend is een groepsactiviteit vooral, wanneer deelnemers niet in hun patiënt-zijn worden aangesproken, maar als volwaardig mens. Wederkerigheid is dan essentieel. Dit betekent bijvoorbeeld, dat de rol van gevers en ontvangers niet vastligt. Ieder kan geven, ieder kan ontvangen, de gespreksleider niet uitgezonderd. Van zowel geestelijk verzorgers als andere hulpverleners weet ik dat zij tot verdieping van hun werk kwamen, toen zij eenmaal konden erkennen dat zij zelf veel ontvangen in hun contact met cliënten.

Gevarieerd en divers

Levensbeschouwelijk gezien passen bij de ontzuiling ‘floating communities’: gemeenschappen waaraan iemand een poosje mee kan doen, zonder zich voor altijd

vast te leggen. Ook bij ons is deze trend merkbaar. Iemand bleek zoekend en schoof een tijdlang zowel bij de zondagse viering aan, als bij het islamitisch gebed op vrijdag. Gemeenschapsvorming kent vele soorten en maten. Sommige vormen van gemeenschap zijn nagenoeg onzichtbaar. De omvangrijke adressenlijst voor onze jaarlijkse kerstkaart voor cliënten, medewerkers en anderen, duidt op uitgebreide deels zichtbare, deels verborgen netwerken, waarin velen zich gekend weten.

Maatschappelijke integratie

Eenmaal opgenomen, hebben veel cliënten alleen nog met professionele hulpverleners en lotgenoten te maken. Daarom is gemeenschapsvorming in een psychiatrische kliniek erbij gebaat, wanneer ook mensen van buiten de kliniek meedoen. Dit kan stigmatisering en hospitalisering tegengaan. Het kan voor beide groepen helend en inspirerend uitwerken. Arends noemt het ervaren van diepgang, echtheid, en een besef van wat leven is (2003, 16). Een inspirerend voorbeeld was het uitnodigen van een reeks gasten in de ontmoetingsgroep, variërend van een kunstenaar tot de burgemeester. Een ander voorbeeld is het heilzame contact dat sommige cliënten onderhouden met hun kerkelijke thuisgemeente.

Familie en naaststaanden

Bijzondere kansen tot gemeenschapsvorming heeft de geestelijk verzorger met familie. Jaarlijks nodigen wij contactpersonen

uit voor de kerstviering en het gedenken van overledenen. Stervensbegeleiding of voorbereiding van de uitvaart zijn vanouds gelegenheden tot intensief familiecontact. Soms kan pas dan enige verzoening plaatsvinden met de overledene, verstoorde verhoudingen of de tragiek van de psychiatrische aandoening.

Organisatie en training

Wellicht onnodig te vermelden is dat de gemeenschapsvormende activiteiten van geestelijk verzorgers nogal wat organisatie en voorbereiding vergen. De vele to-do-lijstjes, draaiboeken, namenlijsten en themamappen spreken boekdelen. Van buitenaf wordt dit organisatorische aspect nogal eens onderschat. Daarnaast helpt het als geestelijk verzorgers zich bekwamen in groepsdynamiek in een psychiatrische setting. Dit kan door het opbouwen van ervaring, reflectie en gerichte training, bijvoorbeeld de cursus rond het boek van Boelhouwer e.a. (2011).

Beroepsopvatting

Gemeenschapsbevorderend werken stelt vragen aan de beroepsopvatting van de geestelijk verzorger in de GGZ-kliniek. Ziet hij zichzelf vooral als zingevingsdeskundige die, vergelijkbaar met psychologen, individuele cliëntencontacten onderhoudt in zijn spreekkamer? Of ziet hij voor zichzelf ook een vrijere, meer initiatiefrijke en publieke rol in de instelling, gericht op gemeenschapsvorming? ➤

Gemeenschapsvorming en
ambulantisering

Terwijl ambulante zorg momenteel in de spotlights staat, is dit artikel een pleidooi om opgenomen cliënten en hun gemeenschapsbehoefte niet te vergeten. Juist in de kliniek kan gerichte gemeenschapsvorming veel verschil maken, met het oog op humane zorg, menselijke waardigheid en zingeving. Tegelijk is de vraag terecht: hoe zit het met gemeenschapsvorming voor de groeiende groep (-)psychiatrische cliënten buiten de kliniek? De herstelbenadering wijst op het belang van integratie in maatschappelijke verbanden en steunsystemen (GGZ Nederland 2009), waaronder kerkgemeenschappen of andere levensbeschouwelijke organisaties. Kan hier iets geleerd worden van ervaringen opgedaan in de kliniek? Zeker willen veel ambulante (ex-)cliënten graag volwaardig meedoen in de maatschappij. Toch blijken sommigen, aanvullend, groepsactiviteiten met lotgenoten op prijs te stellen. Als voorbeeld van dit laatste beschrijft collega Stefien Jansen (2013) het recente Nijmeegse initiatief ‘Pleisterplaats voor de Ziel’. Als tussenvormen mogen gelden kerkelijk initiatieven zoals ‘Ruimte voor anders-zijn’, inloopcentra, buurtvieringen en dialoogbijeenkomsten. Dit valt echter buiten het bestek van dit artikel. ◀

Literatuur

Arends, C.F. (2003). *Het verlangen erbij te horen. Transmutalisering en geestelijke verzorging in de GGZ*. Tilburg: KSGV.

Boelhouwer, M., Wal, P. van der, Kirkland, K., McIlveen, H. (2011). *‘k Zou zo graag een ketting rijgen. Levensthema’s voor kringgesprekken met ouderen*. Herziene en uitgebreide uitgave. Zoetermeer: Boekencentrum.

Bos, T., Hyvarinen, I., Roermund, K. van (2011). Heel de mens. Herstelondersteunende Zorg en Geestelijke Verzorging. In: *Tijdschrift voor rehabilitatie en herstel van mensen met psychische beperkingen*, 2011/1, 4-14. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Braam, A. (2001). *Religion and depression in later life. An empirical approach*. Thesis. Revised Edition. Amsterdam: Rozenberg Publishers.

GGZ Nederland (2009). *Naar herstel en gelijkwaardig burgerschap voor mensen met ernstige psychische aandoeningen. Visiedocument langdurige zorg*. Utrecht: GGZ Nederland.

Jansen, S. (2013). Geestelijke verzorging in een RIBW. Een praktijkverhaal uit Nijmegen. In: *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 2013/71, 51-53). Amsterdam: VGVZ.

Taco (drs. T.) Bos is geestelijk verzorger Multicomplexe Zorg Propersona Wolfheze/Arnhem.
t.bos@propersona.nl

Een hele grote
dosis argwaan

Harry Brandsma is theoloog en theatermaker. Dat komt van pas in zijn werk als geestelijk verzorger in de gevangenis en als medewerker bij Exodus Nederland. Daar begeleidt hij ex-gedetineerden bij hun terugkeer in de maatschappij.

Wat zie jij als de kern van de geestelijke
zorg bij justitie?

Ik krijg mensen langs die zeggen: ‘Dominee, wilt u bijbels hebben? Wij willen mensen tot Jezus brengen.’ Maar de opdracht is om in de gevangenis aanwezig te zijn, en in mijn optiek hoeven we Jezus er helemaal niet te brengen want die is er al. Voor wie goed kijkt, en luistert. Er is helemaal niks te brengen. Heil is er, ook daar. Als heil niet in de diepste stront ook is, is er geen heil. Wij zijn hier als geestelijk verzor-

gers niet om mensen te bekeren. Wij zijn hier om gedetineerden die vanuit hun achtergrond met een predikant, of pandit of boeddhist of humanistisch raadsman, willen spreken, te faciliteren. Dat er zo af en toe ook mensen die niet gelovig zijn met mij willen spreken, is mooi meegenomen. Maar de kern is voor mij: iemand mag vertellen wie hij denkt dat hij is.

Waarom is de individualiteit zo
belangrijk?

Ik ben gefascineerd door het kwaad, en zeker door geweld. Hoe komt het dat ik geweld gebruik, dat andere mensen geweld gebruiken? Geweld zit in iedereen. Het zit ook in de theologie. Zodra je gaat zeggen: ‘ik weet hoe het zit’ of: ‘zo moet je het lezen’ of: ‘dat is hermeneutisch juist’, ben je al gewelddadig bezig. Je bent dan

**Fout is fout.
Maar hoe fout ook, een
mens is meer dan zijn daden**

namelijk niet gericht op de ontmoeting met de ander, maar alleen op je eigen individuele waarheid. Daar ben ik allergisch voor. In de gevangenis geldt daarom niet de vraag: hoe komt het? Maar vooral: wat doe je ermee? Geweld op zich hoeft niet iets kwaadaardigs te zijn, het kan ook een inspiratiebron zijn. Want het haakt aan op geschiedenissen die je als individu meege- maakt hebt.

Harry Brandsma

Haakt het ook aan jouzelf als geestelijk verzorger?

Ehm ... ik was altijd een erge driftkikker. Daar was niet echt veel plaats voor in de synodaal-ge-reformeerde traditie waarin ik opgroeide. Maar mijn ouders hebben mij zorg bijgebracht voor de wereld. Daarom doe ik dit werk. Want achter geweld en driften zit altijd een verlangen, een verlangen naar thuiskomst en gedragen worden. Als ik daarover spreek, word ik haast een mysticus: het gaat mij er niet om hoe mensen gedragen worden en of God bestaat, maar wat dat besef doet met mensen.

Hoe zie je dat in vieringen?

Zondag preekte ik in de gevangenis over hoe belangrijk het kan zijn dat wij niet het laatste

oordeel hebben. Want wraak reproduceert wraak. Dan zeg ik: 'Is het niet veel interessanter, mannen, om te zeggen: wat zou het goed zijn als er een instantie is die op een gegeven moment een oordeel kan vellen?' Dat snappen de gedetineerden. Want zij kennen ook onrecht. Zij weten ook dat er grote boeven en schurken zijn die ermee weg komen in deze wereld, die niet bestraft worden. Het is mooi om te bedenken dat er een plek is waar mensen niet ontsnappen. En dat die plek niet bij ons ligt. Dat kan ons mild, milder maken, omdat je dan niet in je wraak hoeft te blijven zitten. Dat snappen gedetineerden heel goed. Want ze stikken van de wraak. Omdat ze niet welkom zijn.

Het is mijn werk om te kijken hoe je met het kwaad kunt omgaan zonder dat je het als demonisch veroordeelt. Als het demonisch is, plaats je het namelijk meteen buiten jezelf. Wanneer mensen zeggen dat iets onmenselijk is, zetten ze iemand dus weg: afgeschreven. Terwijl het veel interessanter is om te bedenken dat het kwaad ook menselijk is. Een medemens kan in staat zijn tot dingen die ik hier niet kan herhalen. Maar perversiteit zit ook tussen onze eigen oren.

Een voorbeeld. Ik begeleid een pedofiel terug in de maatschappij. Hij is echt niet volslagen slecht, hij heeft mij nooit bedrogen. Hij is zelf op jonge leeftijd verkracht. Als iemand hem nu ook maar ergens waarneemt, heeft hij iedereen weer over zich heen. In onze hoofden is het namelijk al veel groter geworden. Pedojagers buiten dat uit. Fout is fout, laat dat duidelijk zijn. Maar hoe fout ook, een mens is meer dan zijn daden. Zie je een betoging met de spandoektekst 'een pedo is geen mens', dan is er iets mis.

Dat is het moralisme in de samenleving. Ik ben wars van moralisme. Moralisme is uiterst gewelddadig. Ik noem dat wel 'de perversiteit van het christendom': we lijken het op een of andere vreemde manier nodig te hebben dat iemand anders niet is zoals wij, maar óf totaal slecht óf totaal afhankelijk, hulpbehoevend.

Wat heb je nodig om dit werk als geestelijk verzorger te doen?

Een hele grote dosis argwaan. Argwaan ten aanzien van je eigen motieven, je eigen fantasie.

Argwaan ten opzichte van de motieven waarom gedetineerden bij je komen. Een maand

geleden zegt een gedetineerde tegen me: 'Harry, ik praat nu al twee jaar met jou, ik ga steeds minder geloven.' Ik begin te lachen en zeg tegen hem: 'Ik heb nog nooit zo'n groot compliment gehoord. Weet je waarom? Toen jij hier binnenkwam, wist jij precies waar je God had ontmoet, hoe die tot je gesproken had. Je wist het tijdstip waarop je bekeerd werd. Misschien kunnen we nu eens kijken wat er allemaal achter zit.' Hij werd stil. Want hij snapt precies waar het over gaat. Of hij het durft, is iets anders. Maar dat is dus de argwaan.

Mensen, ik ook, willen allemaal graag thuiskomen en gekend zijn. Dat kunnen wij als geestelijk verzorgers bieden vanuit onze verhalen, dat er iets is waarin je mag thuiskomen en gekend zijn. Maar dat is in voorlopigheid, niet vastomlijnd of definitief. Omdat dat moeilijk is, wordt het vastgehouden als een gegeven. Ik kan me voorstellen dat deze gedetineerde op dat moment dat houvast nodig had. Daarom zie je ook dat

het magisch denken heel sterk ontwikkeld is in de gevangenis. Ik zeg niet dat dat verkeerd is, maar dat wordt het wel als ik als predikant de gevangenen alleen in hun magisch denken faciliteer. Zo van: als jij nu met mij bidt, komt het goed met je – want dat verlangen zit er meestal onder. Nee, vanuit het wantrouwen vraag ik: wat vraag je nu aan mij?. Dan moeten ze nadenken. Eigenlijk wil iedereen dat op zijn manier wel, maar de omgeving helpt daar vaak niet aan mee. Er zitten trouwens ook meer minderbegaafden in de gevangenis. Bij zo iemand kan het houvast

Dat kunnen wij bieden: dat er iets is waarin je mag thuiskomen en gekend zijn

van een God die er voor je is, van Jezus die voor je gestorven is en dat je daarom een goed mens

kunt worden, heel vruchtbaar zijn. Dat ga ik natuurlijk niet onderuit halen.

Hoe vertel jij over God?

Een gedetineerde komt binnen, iemand met wie ik anderhalf jaar gewerkt heb. Hij zegt: 'Dominee, God heeft me vergeven.' 'Nou, jij weet meer over God dan ik, terwijl het mijn vak is. Hoe zit dat eigenlijk?' Hij is helemaal stil. Ik vraag hem: 'Heeft iemand van die overvallen jou al eens vergeven voor wat je gedaan hebt?' 'Nee, nog niet.' 'Dan wordt het tijd dat we daar eens naar zoeken.'

Anderhalf jaar later heeft hij een van zijn slachtoffers ontmoet. Voor allebei is het heel vruchtbaar geweest. Als ik in de valkuil was gevallen van: 'Jongen, dat is mooi dat God jou vergeven heeft', had ik hem in de fantasie gelaten dat het allemaal al goed was. Dit is mijn werkwijze. Hij is nu bij een evangelicale gemeente en voelt zich daar thuis.

Hij heeft verantwoordelijkheid genomen voor het feit dat hij ooit in al zijn onbenulligheid en stommigheid een revolver heeft gehad en overvallen is gaan plegen, met vrienden.

God is niet abstract. Of Hij bestaat of niet, is niet interessant, het gaat over concrete mensen en concrete situaties.

Wat heb je meer nodig dan argwaan?

Ik ben ook nog theatermaker, dat helpt. En ik ben voor de duvel niet bang. Ik kan tegen een gedetineerde zeggen: 'Jongen, wat doe je hier, sodemieter op.' Dat pikken ze van mij. Alleen maar present zijn, nee, dat is het niet. Natuurlijk ben ik present, maar er is ook het tegenover. Het gaat om introspectie én empathie. Ik heb veel gehad aan Levinas, maar ook aan contextuele therapie. Ik probeer mensen in hun context te zien. Ook de Bijbel zelf. Die bestaat uit metaforen, verwijzingen, het is samenspraak en beeldspraak. Daar gaat het bij mij over in de kerkdienst.

Draagt de viering bij aan gemeenschapsvorming?

Een voorbeeld. Na een kerkdienst zeggen een paar gedetineerden: 'Dominee, we willen een koor.' 'Dat is goed, morgen om 8 uur sta je klaar.' Ik zal ze hebben, dacht ik, ze staan nooit om 8 uur klaar. Ze komen namelijk vooral voor de gezelligheid naar de kerk, even achter de celdeur vandaan. Maar om 8 uur stonden ze klaar. Het eerste wat ze zeiden was: 'Jij moet de leiding nemen.' Maar ik vond: 'Zoek het maar uit, jullie willen een koor. Ga maar oefenen. Ik

overleg met de werkmeesters en ik ben erbij.'

Een paar afdelingen samen zijn gaan oefenen. Dat gaat even goed. Opeens loopt het uit de hand. Eerst wil de pianist weg. Hij is geen pianist maar zo'n olietrommelbespeler, meer een drummer, maar hij kan wel op het keyboard ritme aangeven en dat doet hij op zijn eigen manier. Anderen hebben daar kritiek op, en opeens deugt er niets meer en wil hij weglopen. Ik zeg: 'Je gaat helemaal niet weg. We gaan nu met elkaar zitten. Iedereen wil de Heer loven. Iedereen is specialist op zijn eigen terrein. Hoe lossen we dit nu op?'

Er ontstaat een hele discussie over het spelen, en over de vertaling van een lied. 'Jij neemt me niet serieus, ik ken het lied al lang.' 'Zo staat het op internet.' Iedereen verschuilt zich achter een eigen verdediging. Dat zijn ze gewend. Ze doen nooit anders. Na tien minuten overheerst toch de wens om te zingen en zijn ze eruit, maar de mannen hebben tranen in hun ogen. Geen krokodillentranen, maar omdat er iets is gebeurd wat hen zelf aangaat. Het komt namelijk bij hun bestaan, bij het besef dat er geluisterd wordt. Dat je er mag zijn in een ingewikkelde wereld. Als ik dan die tranen zie, geniet ik mateloos.

Daarna gaan ze weer met elkaar zingen. De laatste regel is dat de liefde van God voor iedereen mag zijn. Ik zeg: 'Mannen, dat is af en toe wel heel erg moeilijk hè.' Ze lachen een beetje. En zondag lopen ze vanuit de kerk over het binnenterrein naar hun eigen afdeling, over de gangen één of ander Johannes de Heer-lied zingend. Ja, dan geniet ik. Moet ik dan zeggen

dat Jezus gebracht moet worden in de gevangenis? Flikker toch op, die is er allang al.'

Hoe verhoudt zich dan het individu tot God?

Mijn theologie is: God is het podium waarop we onszelf mogen hernemen. Je hoeft niet samen te vallen met jezelf, dat is het ergste wat er is. Dat gaat dus heel erg in tegen de ontwikkeling van 'worden wie je bent'. Worden wie je bent, is juist wat je bij gedetineerden ziet: ze zijn vaak heel eendimensionaal. 'Dit is wat ik ben, dominee.' Dan moet je dus zeggen: 'Zo, dus dit ben je. Nou, vertel maar eens hoe dat komt. Waar zit het, wat zijn de tegenhangers? Waar zitten jouw verlangens, wat zou je willen?'

Ik ben niet op zoek naar een soort ontologische kern. Veel interessanter voor mij is de narratieve benadering waarin je zegt: kijk, wij zijn geweven in een net. Ik ben dominee, dus ik gebruik vooral bijbelse verhalen om dat te snappen. Als God een podium is waarop we onszelf mogen hernemen, gaat het er niet om iemand anders te worden, maar om datgene wat gebeurd is te transformeren naar een andere mogelijkheid of naar een ander eind. Iedereen kan op zijn manier en op zijn niveau verantwoordelijkheid dragen voor datgene wat hij doet en heeft gedaan.

Daar zit ook de bevrijding. Niet in het vastzetten van de knellende banden, maar juist in de erkenning dat wij zondaars zijn. Voordat je het weet kom je anders terecht in het schema van 'wij zijn goed en anderen niet'. Dat is de angst om kwetsbaar te zijn. Ik zie die kwets-

baarheid als ik de gedetineerden direct aanspreek en zij hun tranen tonen. Dat noem ik wel eens 'zelfverraad', want ze verraden zichzelf. Dat is toch mooi?

Hoe kunnen kwetsbare mensen weer terecht in de samenleving? Helpen de vieringen in het Exodushuis daarbij?

Ik begeleid ex-gedetineerden terug de samenleving in. In het Exodushuis zijn geen vieringen meer. Er zat een mooi idee achter, er waren één keer in de drie maanden vieringen. Nu vullen we dat niet meer exclusief christelijk in, maar met thema-avonden.

Twee jaar geleden heb ik wel een voetwassing gedaan. 'Ze verklaarden me voor gek: 'Dat doen ze nooit.' Ik zei: 'Dat doen ze wel, natuurlijk

doen ze dat.' We zaten buiten, in een kring. Ik heb teksten gelezen, uitgelegd wat Jezus doet op Witte Donderdag. Dat je je ten dienste stelt, niet ondergeschikt maakt – zo nauw luistert dat verschil: je stelt je ten dienste van de ander en symboliseert dat doordat je hem de voeten wast. In die cirkel hebben de ex-gedetineerden elkaars voeten gewassen.. Als je een goed verhaal hebt en het goed uitlegt, en de symboliek helder houdt, dan wordt het gesnapt. Ik geniet daarvan.

Terug naar de vieringen in de gevangenis. We waren eens aan het lezen in de Spreuken uit de Bijbel. 'Dominee, dat gaat helemaal over mij.' Hij leest het voor en ik zeg: 'Nou, dan doe jij de preek toch.' 'Mag dat dan?' 'Zeker. Jij zegt nu tegen mij dat het over jou gaat, dus jij hebt ook iets te vertellen aan de andere mannen. Over >

deze tekst.' 'Dat durf ik niet.' 'Ik zorg ervoor dat jij niet uitgelachen wordt, dat mensen luisteren. We gaan het samen voorbereiden. Durf je dat?' Toen heeft hij de preek gedaan. Theologisch is er misschien van alles op af te dingen. Het was iemand die zijn vrouw en kind verloren heeft en aan lager wal geraakt is, zijn hele leven is stuk. Maar die preek komt erop neer het kwaad zal overwonnen worden en hij zal weer opstaan. Dat is wat hij de medegedetineerden vertelt. Hoe de mensen op hem reageren, prachtig! Het was een 'coming out'.

Zie je verschil tussen kerkdiensten binnen en buiten de gevangenis?

In een gewone kerkdienst buiten de gevangenis ga ik ook wel eens voor. Ook dan ga ik in gesprek met de gemeente. Als je een gevangenisdominee in de kerk vraagt, komt ook het kwaad in de kerk binnen. Dus heb ik het over kwaad. Dat maakt mensen onrustig en ongemakkelijk. Ik heb het over de vraag: wat heeft de gevangene aan ons te brengen? En niet over: wat moeten wij hen brengen? Zoals Zacheüs tot wie Jezus zegt: 'Ik wil bij jou komen eten.' Dat ongemakkelijke. Dat we tegen datgene wat verafschuwd wordt, uitschot is, durven te zeggen: 'Ik kom bij je eten.' Zoiets is dan mijn preek.

In de gevangenis preek ik altijd uit het hoofd, zeven of acht minuten. Van tevoren weet ik nooit precies hoe het loopt. Pas was ik heel erg getroffen door die zin in Lucas 17, bij de rijke man en de arme Lazarus: 'Kan er niet iemand uit de dood komen om ons te waarschuwen?' Het antwoord is bijzonder scherp: 'We hebben Mozes en de profeten, dus ... als er een dode komt, wordt daar ook niet naar geluisterd.' Dan

zeg ik: 'Kijk, als je eenmaal besloten hebt een bepaalde weg te gaan en je wilt niet luisteren, dan luister je ook niet.' Dat snappen ze. Maar ze geloven nog steeds dat het anders kan. En ik ook. <

*Ciska (dr. F.) Stark is docent Praktische Theologie en directeur Onderwijs van de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam/Groningen.
fstark@pthu.nl*

Met overgave meevieren

Hoe wordt er gevierd met mensen met een meervoudige beperking in de zorginstelling Bartiméus? Wat maakt hen tot een gemeenschap en wat is de plaats van het pastoraat en de vieringen in deze gemeenschap?

Bartiméus

Sinds 2007 ben ik als pastor/geestelijk verzorger verbonden aan Bartiméus, een zorginstelling voor mensen met een visuele en een meervoudige beperking. Op het terrein van de instelling in Doorn wonen meer dan driehonderd

bewoners. Het merendeel woont er, sinds het begin van de nieuwbouw in 2012, in kleinschalige woningen. De organisatie Bartiméus is veel breder. Zij levert diensten, onderwijs, werkvaring en expertise aan mensen met een visuele beperking in een groot deel van Nederland, in tal van plaatsen zoals onder andere in Zeist, Ermelo en Deventer. In Driebergen, Doorn en Zeist zijn er socio-woningen, waar mensen begeleid zelfstandig kunnen wonen.

Samen met mijn collega Wija van der Kaaden behartig ik het pastoraat in Doorn. Voor Zeist en Ermelo zijn twee andere collega's werkzaam, Bernard Baakman en Hanneke Willemse. Voor

de woningen in Doorn en Driebergen is Wijke Greidanus, één van de wijkpredikanten van de protestantse gemeente van Driebergen, aangesteld. Het is een bijzondere samenwerking vanuit de optiek van gemeenschapsvorming en integratie met de bestaande kerkelijke gemeente, maar ik beperk mij in dit artikel tot mijn eigen werkterrein.

Niets is vreemd, wanneer iemand er stem aan geeft

Woongemeenschap

De cliënten die op ons terrein wonen, vormen in de eerste plaats een woongemeenschap. Zij wonen op een beschermde plek, toegespitst op hun mogelijkheden en beperkingen. In de nieuwe kleinschaligheid heeft iedere cliënt een eigen kamer en deelt men een gemeenschappelijke huiskamer met de andere bewoners. Zij wonen bij elkaar op basis van hun zorgbehoefte. De begeleiders bieden hen structuur en houvast in de dagelijkse verzorging en routine. Er wordt >

gewoond, geleefd, gewerkt, gegeten. Er is vrije tijd, er zijn hobby's, er zijn vakanties en uitstapjes. Men ontvangt bezoek van familie, vrienden en vrijwilligers.

Je zou het terrein kunnen vergelijken met een dorp. Een mini-gemeenschap, waar men elkaar nog zoveel mogelijk kent. Ondanks de veranderingen die in de laatste jaren hebben

plaatsgevonden op het terrein – de nieuwbouw en de overgang naar kleinschaligheid, is het leven er nog redelijk overzichtelijk en herkenbaar. Er is een restaurant, er is een supermarkt, een bankgebouwtje, een soos. Er zijn dagbestedingsruimten en er is een kapel met een kleine klokkentoren en een carillon.

Op het terrein en in de buurt zijn er verschillende werkplekken, waar mensen hun dagbesteding hebben, zoals een kaarsenmakerij, een moestuin, een boerderij, een atelier, een bakkerij, een fietsenwerkplaats, een autowasserij. De beschutting van een eigen terrein is functioneel.

In toenemende mate is er aandacht voor omgekeerde integratie van de wereld buiten – naar binnen het terrein. Zo wordt er in de zomer iedere dinsdag op de bospaden jeu de boules gespeeld door mensen van elders en zorgen bewoners voor de catering. Ook de moestuin vormt een trekpleister voor bezoekers en er worden tal van activiteiten georganiseerd samen met bewoners en vrijwilligers die de tuin onderhouden.

Pastorale gemeenschap

Bartiméushage werd in 1975 gebouwd. Het pastoraat is begonnen in 1977 (Meiningen

1979). Alle bewoners, ongeacht hun religieuze achtergrond, kunnen een beroep doen op de pastor/geestelijk verzorger. Er kunnen allerlei levensvragen aan de orde komen, maar vooral rouw- en verliesverwerking. Mensen met een beperking moeten – naarmate ze ouder worden – soms veel inleveren.

Verlies van dierbaren en medebewoners kunnen ingrijpende gebeurtenissen zijn. Niet altijd is het makkelijk te peilen welke impact een bepaalde levensgebeurtenis op een bewoner heeft. Dan zoek je als pastor, eventueel in overleg met andere disciplines, hoe je aandacht op maat kunt bieden.

Esther is een vrouw die onlangs haar vader verloor. Ze is vaak verdrietig. Ze bidt bij de voorbeden in de kapel voor haar vader die in de hemel is. Na de dienst gaan we samen nog even naar de piano, waar we met de pianist en haar eigen begeleider een lied zingen dat bij zijn begrafenis heeft geklonken. Dan haalt ze opgelucht adem en glimlacht. Zo kan ze er weer tegen.

Viergemeenschap

In de afgelopen 35 jaar zijn er door de pastores tal van werkvormen voor de vieringen ontwikkeld. Zo zijn er de tweewekelijkse kapelvieringen (Baakman 2004; 2006). Voor veel cliënten die op het terrein komen wonen en hun leven lang hier verblijven, vormt de kapel met haar vieringen een vast herkenningspunt in hun leven.

Veel bewoners hebben een christelijke achtergrond. Meestal is die achtergrond bepalend

voor hun deelname. Zij komen hier met hun ouders en andere familieleden. Zij vieren er Kerst, Pasen en Pinksteren. Zij nemen er afscheid van medebewoners. Zij noemen in de voorbeden de belangrijke gebeurtenissen in hun leven en de namen van hun familieleden. Ze herkennen de tijden van het kerkelijk jaar aan de liederen in de dienst en de melodieën van het carillon. De rituelen, en het aansteken van de kaarsen, de symboliek en de geuren, al deze elementen brengen herkenning en structuur in de chaos van het leven van mensen met hun beperking. Zij ervaren licht in het donker, ze leren dat vreugde en verdriet elkaar kunnen afwisselen, dat tranen gedroogd kunnen worden en dat er Eén is die al ons bidden hoort.

Geraakt

Toen ik in 2001 voor het eerst als bezoeker een kapelviering bijwoonde in de kapel van Bartiméus werd ik geraakt door de heldere structuur van de liturgie en de vanzelfsprekendheid, waarmee de bewoners de dienst in al haar facetten meevierden. De vieringen ademen een rijke traditie. Bewoners kennen de verhalen uit de Bijbel, de levensthema's die erin opklinken, morele keuzes die gemaakt kunnen worden. Ze weten wat stilte en eerbied is. Ze kennen de liederen met tekst en melodie, voor een belangrijk deel gevormd door de bundel van Hanna Lam en Wim ter Burg. In de loop der jaren is er nieuw geschreven muziek aan het repertoire toegevoegd, in samenwerking met de vaste pianisten en de muziek-agoog van Bartiméus.

Zelden heb ik een dienst in een kerk bijgewoond, waarin kerkgangers op zo'n vanzelfsprekende wijze participeren. Een woord, een gebed: niets is vreemd, wanneer iemand er stem aan geeft. Het idee dat je er toe doet, met alles wat in je is – je eigenheid en je beperking –, heb ik als waardevol beleefd.

Later heb ik als voorganger gemerkt, dat veel mensen die zo af en toe een dienst bijwonen, soortgelijke ervaringen opdoen. Dat zijn bij-

Dan haalt ze opgelucht adem en glimlacht. Zo kan ze er weer tegen.

voorbeeld vrijwilligers, die cliënten halen en brengen naar de dienst. Sinds zo'n vijftien

jaar komen jongeren van de Tuindorpkerk in Utrecht, samen met hun ouders, in een vaste regelmaat om cliënten naar de kapel brengen. Traditie is het jaarlijkse uitstapje voor kapelgangers naar de Tuindorpkerk in Utrecht, waar we gastvrij worden ontvangen door gemeenteleden, jong en oud, door gemeenteleden.

Ik zit in de bus naast Mieke die opgetogen is omdat ze voor het eerst meegaat naar Utrecht. Ze straalt en geniet van het vooruitzicht om eens in een echte kerk te zijn. Vooral het orgel lijkt haar prachtig. Tijdens de dienst mag zij voorbede doen. Ze gaat staan en ik kom als voorganger met de microfoon bij haar. Ze bidt voor alle mensen in haar leven die ze moet missen en ze dankt voor hen die er nu voor haar zijn. Ik krijg een dikke knuffel van haar. De kerkgangers lachen instemmend. Bij de koffie wordt er van alles onderling uitgewisseld. 'We zijn weer bij onze vrienden geweest', zegt Evert voldaan, als we weer in de bus zitten.

Kapel, Bartiméus, Doorn

Voor mensen met een zeer ernstige beperking zijn er één keer per maand middagdiensten. Hierbij wordt gebruikgemaakt van zoveel mogelijk belevingsgerichte middelen om te voelen, te horen, te ruiken en te proeven (Van der Kaaden 2006).

Naast de vieringen in de kapel zijn er de sfeervieringen op de woning: op de vrije woensdagmiddag en -avond kom ik als pastor in de huiskamer van vele woningen om zoveel mogelijk individueel en belevingsgericht te vieren samen met begeleiders. De adventsprojecten, veertig- en vijftigdagenprojecten (cd's en verhalen voor de woning ter voorbereiding van de grote feesten) vormen een vast onderdeel van de jaarcyclus.

Vertrouwd maken

Van medewerkers verwacht Bartiméus dat zij zich inzetten voor bewoners om hun eigen leefwereld en zingeving vorm te geven. Juist in een veranderende maatschappelijke context, waarin veel medewerkers geen religieuze achtergrond meer hebben, is het nodig dat de pastor hen vertrouwd probeert te maken met de religieuze leefwereld van de bewoners. Het zal niet verbazen, dat hierin een grote uitdaging schuilt voor ons als pastores. Het begint bij de introductie cursus voor nieuwe medewerkers, waarin we met hen in gesprek gaan over het belang van zingeving in het leven van de bewoners. Als het mogelijk is, proberen we ook medewerkers te betrekken in een ritueel. Soms ervaart men de kracht ervan in de praktijk.

Onlangs was er een bewoner overleden op een woning. Eén van de momenten in het afscheid was het begeleiden van de overledene van de woning naar het mortuarium. Daar stond de herinneringskaars, die we samen hebben aangestoken. Samen met de ouders en begeleiders hebben we elkaar een hand gegeven in een kring rondom de kist en het Onze Vader gebeden. ◀

Literatuur

- Baakman, B. (2004). Ik en jij. De ultieme uitdaging in de liturgische ontmoeting met de vreemde Ander/ander. In: H.P. Meininger (red.), *Van en voor anderen. Wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben*. Zoetermeer: Meinema, 37ev.
- Baakman, B. (2006). Omgaan met symbolen en rituelen. In: J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. Kampen: Kok, 618ev.
- Kaaden-Huttinga, W. van der (2006). *Geloven ervaren: een belevens. Een praktisch theologisch onderzoek naar bemiddeling van christelijk geloven aan mensen met een ernstige meervoudige beperking*. Doctoraalscriptie.
- Meininger, H.P. (1979). Lezing oudervereniging Bartimeushage. 21 april 1979.

Annemieke (drs. A.) Dekker is geestelijk verzorger bij Bartiméus, voor mensen die leven met een visuele beperking. adekker@bartimeus.nl

Een moment van bezinning

Sinds 1964 werken er humanistisch geestelijk verzorgers bij Defensie. Op dit moment is de humanistische dienst, naast de protestantse en de rooms-katholieke, uitgegroeid tot één van de drie grote diensten. De geestelijk verzorgers werken op verschillende locaties en bij diverse eenheden in Nederland en daarbuiten, ook tijdens uitzendingen. Het is vooral tijdens deze uitzendingen en tijdens oefeningen dat geestelijk verzorgers bezinningsmomenten organiseren.

Mijn eerste bezinningsmoment hield ik ruim elf jaar geleden tijdens een uitzending naar Banja Luka, Bosnië. Als geestelijk verzorger was ik tijdens die uitzending aan een eenheid verbonden waarmee ik ook de voorbereidingen had meegemaakt. Voor ruim een half jaar was ik 'hun' GV'er. Het verzorgen van de bezinningsmomenten is dan slechts een bescheiden maar niet onbelangrijk deel van de werkzaamheden die je uitvoert.

Als geestelijk verzorger maak je deel uit van de eenheid waarbij je werkt. Dat betreft ook aspecten van de dagelijkse routine: je sluit aan bij de ochtendbriefing, het appèl, je drinkt samen koffie, eet samen, ontspant in dezelfde ruimte als iedereen. Daarnaast zoek je, afgezien van je individuele begeleidingsgesprekken, expliciet contact met de verschillende 'werelden'

waarbinnen mensen leven: je loopt mee met een patrouille, je gaat een dag mee met de genie, je bezoekt de verschillende werkplekken op het kamp en soms ook daarbuiten en ontmoet zo de mensen in hun eigen leefwereld. Daardoor zit je als GV'er ook in dezelfde fase van de uitzending en maak je de praktische, mentale en emotionele ontwikkeling van 'op uitzending zijn' ook zelf door. Daarbij sluit ik als geestelijk verzorger ook in de bezinningsmomenten graag aan. Mijn eerste bezinning ging over het thema 'Waarom bezinnen?'

'Een bezinning is een moment om stil te staan. Letterlijk stil staan: tot rust komen of de rust nemen om stil te zijn. Maar het is ook 'ergens bij stilstaan', actief: jezelf een vraag durven stellen. Je afvragen wat het betekent om op uitzenden-' ▶

ding te zijn. Waar we zijn en wat we doen. En misschien vooral waarom we dat doen.'
(Bosnië, 2002)

In deze bezinning heb ik stilgestaan bij de functie van een bezinning in de context van een uitzending. Dit onderwerp was zowel voor mijzelf als voor de mensen met wie ik aan het begin van een half jaar leven en werken in Bosnië stond, een logisch onderwerp. Ik ging iets doen wat nieuw voor mij was, zowel de uitzending zelf als het verzorgen van bezinningen. Ik wilde graag delen wat mijn motivatie was en vooral helderheid scheppen over wat mensen van mij tijdens deze momenten van bezinning kunnen verwachten.

Het organiseren en inhoud geven van een bezinning was nieuw voor mij en om die reden ook spannend. Aan de Universiteit voor Humanistiek was ik opgeleid in het spreken bij een uitvaart, had ik groepsdynamica gehad en was ik getraind in vormingswerk, maar een bezinning houden is echt iets anders. Ik was zoeken naar de juiste invulling en de juiste vorm.

Structuur

In de loop van de tijd heeft het bezinningsmoment voor mij een min of meer vaste structuur gekregen. Dit is voor mijzelf een prettige kapstok bij het vormgeven van de bezinning. Ook voor de mensen die een bezinning bezoeken, wordt het in de loop van een uitzending een herkenbaar kader.

Bij binnenkomst klinkt op de achtergrond rustige muziek. Omdat een bezinning vaak in

een ruimte plaatsvindt die ook andere functies heeft, verdient de aankleding van die ruimte aandacht. Ik zorg altijd dat de rustige sfeer wordt ondersteund door een ordelijke ruimte, stoelen netjes opgesteld, andere meubelstukken aan de kant, liefst uit het zicht. Een tafel met daarop een kleed, kaarsen en soms een boeket. De verlichting aangepast. Het zijn soms de details die maken dat de sfeer in een ruimte past bij een bezinnend moment.

Dan begint de eigenlijke bezinning: ik heet mensen welkom, introduceer het thema en laat muziek horen waarvan de tekst aansluit bij het thema of de sfeer van een bezinning ondersteunt. Ik brand een of meer kaarsen, bied mensen de gelegenheid zelf een kaars te branden en draai opnieuw muziek. Dan deel ik mijn gedachten met de groep rond het gekozen thema. De overweging vormt het hart van de bezinning. Hierin wordt het thema besproken en van meerdere kanten belicht. Ik kom daar later nog op terug.

Vervolgens lees ik een bijpassend gedicht of verhaal, laat ik voor de derde keer muziek horen en kom tot een afsluiting. Ergens in de overdenking betrek ik de aanwezigen expliciet bij de inhoud, door bijvoorbeeld een vraag te stellen waarover ik mensen aan het woord laat. Vaak is dat kort; soms ontstaat er een wat uitgebreider gesprek.

Door deze vaste structuur, maar ook door een aantal elementen uit de bezinning krijgt het moment ontegenzeggelijk een ritueel karakter. Ik sluit daarmee aan bij het pleidooi dat Moonen & Tuinman eerder in dit tijdschrift hielden

voor meer rituelen binnen de praktijk van de humanistisch geestelijke verzorging, omdat rituelen de zinervaring van mensen ondersteunen en versterken (2009).

Primitieve omstandigheden

Bedenk wel dat een moment van bezinning bij Defensie onder zeer uiteenlopende omstandigheden kan plaatsvinden. Vaak is de locatie een ruimte op het vaste kamp met stoelen, licht en andere faciliteiten. Soms zijn de omstandigheden primitief en moet je het doen met de middelen die voorhanden zijn.

Ik herinner mij een kerstavond op een patrouillebasis in Uruzgan (Afghanistan) waar ik, met slechts de spullen uit mijn rugtas, in een tent een bezinning heb gehouden. Er was slechts een versierde kerstboom in de tent die dienst deed als ontspanningsruimte, met van pallets gefabriceerde bankjes en tafeltjes. De enige spullen die ik bij me had voor de bezinning waren boxjes om de muziek van mijn iPod te versterken. De woorden die ik wilde spreken had ik puntsgewijs aangetekend in mijn opschrijfboekje. Dat werd een bijeenkomst met een bijzondere intieme sfeer die aansloot bij het overheersende gevoel: we zijn ver van huis onder primitieve omstandigheden, maar maken er met elkaar het beste van.

Deze bezinning mondde uit in een gesprek over wat Kerst voor iedereen afzonderlijk betekende en hoe het is om juist die periode van huis te zijn. Het gesprek ging niet alleen over het te moeten missen van de 'overdaad' die sommigen met Kerst associëren, maar vooral over de mensen in Nederland die ons dierbaar zijn. Het was uitzonderlijk dat dit gesprek zo

lang voortduurde met de hele groep, dat gebeurt onder andere omstandigheden niet snel.

Iedereen is welkom

De geestelijke verzorging bij Defensie is zo georganiseerd dat je werkt bij een eigen eenheid of tijdens uitzendingen de enige geestelijk verzorger bent op die locatie. Ik probeer daarom in mijn bezinning niemand buiten te sluiten, iedereen is welkom: humanist, agnost, ietsist, maar ook mensen die thuis naar de kerk zouden gaan. Ik wil iedereen die omstandigheden bieden waarbij hij zich thuis voelt en kan bezinnen. Ieder mens heeft volgens mij de behoefte om te reflecteren, stil te staan bij de zaken die belangrijk zijn in het leven. Die reflectie probeer ik in een bezinning te faciliteren.

Dat is iets anders dan 'algemene' geestelijke zorg. Ik geloof niet dat 'algemene' geestelijke verzorging bestaat. Ik ben humanist en zal vanuit die achtergrond een bezinning vormgeven. Dat betekent onder meer dat ik expliciet ruimte laat voor verschil. Voor mij is menselijke waardigheid en het besef dat wij gelijk in menselijke waardigheid zijn ondanks onze verschillen, een fundamenteel humanistisch uitgangspunt. Als ik vraag om 'een moment stilte om je af te vragen wat het thema voor jou persoonlijk betekent, of om te bidden als je dat wenst', dan probeer ik oprecht de ander in zijn overtuiging te respecteren.

Omdat we territoriaal georganiseerd zijn, waarbij slechts één geestelijk verzorger bij een eenheid is geplaatst, verwacht ik ook dat andere geestelijk verzorgers eenzelfde openheid aan de dag leggen in hun bijeenkomsten en niet uitsluitend 'voor eigen parochie preken'. Van de >

meeste collega's bij Defensie weet ik dat zij daar op zeer zorgvuldige wijze mee omgaan.

Ervaring van zin

Kaarsen branden, een moment van stilte, een overdenking en muziek. Hoewel er over het algemeen sprake is van wederzijds respect, heb ik ook wel eens een collega horen zeggen dat humanisten op deze wijze 'kerkje spelen' en dus niet oprecht zouden zijn. En tijdens een uitzending waar ook een confessionele collega aanwezig was en ik wilde overleggen over een verdeling van de momenten van bezinning, kreeg ik te horen: 'niet op mijn zondagmorgen!'

Ik schrok van een dergelijke reactie, omdat ik ze niet had verwacht. Voor mij is het verzorgen van een bezinning geen spel, noch een wijze van zending bedrij-

ven. In mijn beleving is het een menselijke behoefte om soms stil

te staan. Stilstaan bij de dingen die we doen en meemaken, stilstaan bij wie of wat ons raakt en wat belangrijk is in ons leven, stilstaan bij wie we zijn en hoe we willen leven.

Die behoefte aan reflectie komt voort uit de algemeen menselijke behoefte om een zinvol leven te leiden. Volgens Frankl 'wordt de mens niet alleen gedreven door het lustprincipe (Freud) of door een machtsstreven (Adler), maar eerst en vooral door de wil een zinvol leven te leiden. Deze wil is naar zijn mening zo fundamenteel, dat beide andere strevingen gezien moeten worden als *'derivates of the original will to meaning'* (Frankl 1973, 17)' (Mooren 2010, 199-200). Mooren benoemt vervolgens een viertal bronnen van zin: het handelen, de

ervaring, gemeenschap en zingevingskaders. Expliciet de aandacht vestigen op wat we doen, hoe we dat ervaren, hoe we ons verhouden tot anderen en stilstaan bij de betekenis en de zin die we daar aan geven, zoals (humanistisch) geestelijk verzorgers doen tijdens een bezinning, kan dus bijdragen aan de ervaring van zin.

Humanistisch uitgangspunt

Dat iedereen welkom is bij de door mij verzorgde momenten van bezinning is niet het enige humanistische kenmerk en ook niet exclusief humanistisch. De inhoud van de bezinning is ongetwijfeld ook anders dan een dienst door een confessionele collega. Ik zal niet voorgaan in gebed. Er klinkt bij mij geen psalm of kerkelijk lied. Ik zal geen bijbellezing houden hoewel

ik soms wel uit de Bijbel citeer (zoals ik ook uit andere bronnen citeer). En ik zal in

mijn overdenkingen en teksten, bij de muziek die ik kies en de gedichten die ik voordraag, altijd uitgaan van de mens en van menselijke vermogens om de wereld en onszelf te leren kennen en te begrijpen.

Dit sluit aan bij een ander humanistisch uitgangspunt, namelijk dat de mogelijkheid en daarmee de uitdaging die het leven ons biedt is 'te worden wie we in potentie kunnen zijn'. Of in de woorden van de grondlegger van het levensbeschouwelijk humanisme in Nederland, Jaap van Praag: 'de aanleg die de mens als zodanig kenmerkt, zo volledig mogelijk tot ontplooiing te brengen' (Van Praag 1953, 31). Daartoe moeten we het leven niet gelaten laten passeren, maar onszelf vragen durven stellen,

ons laten uitdagen en scholen, kritisch naar onszelf durven kijken en durven twijfelen en tot nieuwe inzichten komen waarbij we oude denkbeelden achter ons moeten laten – onderzoek alles en behoudt het goede.

Thema's

Ook uit de themakeuze valt natuurlijk af te lezen dat het een humanistische bezinning betreft. 'Durf te kiezen!' als thema of 'Wie ben ik?' sluiten aan bij humanistische waarden van zelfbeschikking en zelfontplooiing.

Maar een groot aantal thema's krijgen pas in hun uitwerking een specifieke invulling. De manier waarop ik tegen 'Vrijheid' aankijk of tegen 'Geluk', verschilt mogelijk van het perspectief van een ander. Wat mijn visie humanistisch maakt, is dat ik dergelijke thema's altijd benader vanuit verschillende gezichtspunten en dat ik mijn standpunt altijd *voorlopig* inneem en daarbij opensta voor tegenargumenten en voortschrijdend inzicht. Het humanisme erkent namelijk de menselijke oorsprong van onze ideeën, van onze moraal en van onze gedachten over mens en wereld. En onder erkenning van onze menselijke feilbaarheid kent het humanisme dus geen absolute uitgangspunten (dogmatiek).

Toch ben ik als humanist en met mijn humanistische opvattingen en denkbeelden wel in beeld. Ik laat in mijn bezinningen zien waar ik sta in relatie tot het thema. Dat kan ook niet anders, naar mijn idee, maar roept wel een zekere spanning op. De spanning tussen de voorlopigheid van mijn opvattingen aan de ene kant en aan de andere kant de overtuiging dat ik goede argumenten heb voor wat ik denk.

Gemeenschap

De gemeenschap waarbinnen ik mijn bezinningen verzorg wordt sterk gekleurd door de context van Defensie. Militairen kennen een grote onderlinge loyaliteit en een sterke beroepsidentiteit. Zeker in de voorbereiding op en tijdens een uitzending is er een hoge mate van saamhorigheid en onderlinge verbondenheid. Daar moet je je als geestelijk verzorger bewust van zijn en je toe verhouden. Soms móet je iets met de scherpe randen van dit gegeven – zo belangrijk als de groep is, zo pijnlijk is het wanneer je daar net buiten valt. Vaak sluit je bij de verbondenheid aan, omdat je je bewust bent van de functie die een dergelijke onderlinge loyaliteit heeft: de militair is in het uiterste geval afhankelijk van zijn groep om te overleven.

Tegelijk is de gemeenschap een belangrijke bron van zin. Mooren (2010) beschrijft (de ervaring van) gemeenschap als een belangrijke bron van zin die doorlopend meespeelt in de humanistisch geestelijke verzorging, ook bij het organiseren van bijeenkomsten. 'Verschillende schrijvers relateren zingeving aan de behoefte opgenomen te zijn in sociale verbanden', schrijft Mooren en verwijst naar Baumeister die spreekt van een *'need to belong'* en McAdams, die *communion* beschouwt als een van de twee belangrijke motivationele disposities bij mensen' (Mooren 2010, 203-204). Vanuit die wetenschap worden onderwerpen als groepsvorming, (beroeps)identiteit, in- en uitsluiting, maar ook relaties met familie bijvoorbeeld, in gesprekken en tijdens bezinningen regelmatig gethematiseerd. ➤

Pieter Henket 'Rise', Hollywood, 2009

Het is dan ook niet voor niets dat de dienst humanistisch geestelijke verzorging bij Defensie het houden van bezinningsmomenten tijdens oefeningen en uitzendingen ziet als belangrijke mogelijkheid om de ervaring van zin van militairen te ondersteunen. Het is om die reden dat zij dit tot een van de kerntaken van de geestelijke verzorging rekent. <

Literatuur

Mooren, J.H.M. & I.N. Tuinman (2009). Eigenheid en verbondenheid. Over humanisme en rituelen. In: *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie*, 2009/4, 26-37.
Mooren, J.H.M. (2010). Zinvol leven en de praktijk van het humanistisch raadswerk. In: H. Alma & A. Smaling (eds.). *Waarvoor je leeft. Studies naar humanistische bron-*

nen van zin. Amsterdam: Humanistic University Press/SWP, 199-208.

Praag, J.P. van (1953). *Geestelijke verzorging op humanistische grondslag*. Utrecht: Humanistisch Verbond.

Norbert (drs. N.D.) de Kooter is afgestudeerd aan de Universiteit voor Humanistiek (Geestelijke Begeleiding) en werkt sinds 1999 als humanistisch geestelijk verzorger bij Defensie. Op dit moment vervult hij de functie van stafmedewerker in het beleidsbeleid van de dienst.
[e-mailadres]

‘Varen, varen over de baren ...’

‘Stommerd! Ik vind het niet leuk dat jij dat steeds doet hoor. Ga weg jij!’ klinkt het hard door de kerk. Terwijl ik iedereen welkom heet, moet er nog iets uitgevochten worden. Wanneer de gemoederen zijn bedaard, kunnen we verder. Om vervolgens nogmaals onderbroken te worden: ‘Mijn zus krijgt een baby!’ klinkt het enthousiast vanaf de eerste rij.

Zomaar een voorbeeld van een onrustig en oprecht begin van een viering binnen een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking. Het laat belangrijke kenmerken zien van deze gemeenschap. Een groep van mensen die vele jaren, soms bijna een leven lang, met elkaar samenwoont. Zonder overleg met henzelf zijn zij bij elkaar geplaatst en dat maakt dat zij het zowel samen moeten als mogen rooien. Het moeten spreekt uit de ruzies die plaatsvinden, ook in de kerk. Het mogen is zichtbaar in vriendschappen en klinkt door in alles wat bewoners graag met elkaar delen. Juist de viering in de kerk blijkt de plaats waar je kunt laten horen wat je op je hart hebt. Of je nu een kleuter bent of hoogbejaard, of je je verbaal kunt uiten of enkel met lichaamstaal, medeleven is verzekerd. Want even spontaan als er ruzies beginnen, zo spontaan klinken er ook gelukwensen bij goed nieuws.

Deze felicitaties betreffen ook de familieleden, vrijwilligers en medewerkers die de diensten bezoeken. Zij maken deel uit van de gemeenschap en daarom is het tevens feest wanneer een vrijwilliger oma wordt. En meer dan dat. De betrokkenheid blijft niet steken op het samen eten van gebak, maar krijgt een diepere laag wanneer bewoners bij de voorbeden noemen dat zij willen bidden voor het kleinkind. Door hen wordt de naam van de pasgeborene voor God neergelegd. Hoewel zij het kind niet kennen, bidden zij dat het een goed leven mag hebben. En ondertussen koesteren sommige bewoners de hoop dat de kersverse oma ervoor zal zorgen dat het kind te midden van deze gemeenschap gedoopt wordt. Want dat betekent dat zij deel uit kunnen maken van een bijzonder feest. Een feest dat zij niet zomaar meemaken, omdat er onder hen doorgaans geen kinderen worden geboren.

Verdieping

Vrijwilligers die eenmaal geraakt zijn door de open en eerlijke sfeer die er heerst in de vieringen, blijven terugkomen. Soms tientallen jaren lang. Zij komen niet voor een stevige, lange preek, want deze wordt niet gehouden. Je kunt zelfs zeggen dat er op cognitief niveau niet heel veel voor hen te halen valt. Hoewel op dit punt misschien de schijn bedriegt. Een gang door de liturgie laat zien hoe er wordt gepoogd om één belangrijke boodschap uit een bijbelgedeelte handen en voeten te laten krijgen. Deze eenvoud maakt dat bewoners het kunnen koppelen aan hun eigen leven en vandaaruit reageren. Dit raakt henzelf, maar ook de vrijwilligers, medewerkers en familieleden en zet aan tot verdere reflectie.

Een voorbeeld

Het verhaal uit Lucas 5 over de vele vissen die, tegen alle logica in, gevangen worden, staat centraal. In dit bijbelgedeelte spoort Jezus een aantal vissers aan om hun netten op klaarlichte dag nogmaals uit te werpen. De vissers doen het, ondanks dat ze de hele nacht niets hebben gevangen en verwachten dat het nu zeker niet zal lukken. De netten raken echter zeer goed gevuld en de vissers zijn verbijsterd en bang. Maar Jezus stelt hen gerust en vertelt hen dat ze voortaan vissers van mensen mogen zijn.

Met een paar stoelen wordt midden in de kerk een boot nagebootst. Ik neem plaats in de boot en vraag wie er met mij mee wil. Diverse bewoners stappen enthousiast in. Enkele mensen in rolstoelen rijden naar voren en maken de boot tot een schip dat zo breed is, dat je er niet meer omheen kunt. Zo steken we samen van wal. De organist

begint te spelen: ‘Varen, varen, over de baren ...’ En ondertussen laten wij met elkaar de denkbeeldige roeispanten door het water gaan. Mariëlle leeft zich helemaal in. ‘Ik word zeeziek! Ik heb gisteren pizza gegeten!’ We zoeken een plekje op waar de boot wat stiller kan liggen.

Ik heb uitgelegd dat we waarschijnlijk niets zullen vangen. Het is vannacht niet gelukt en overdag laten de vissen zich niet zomaar vangen. We besluiten het toch maar te proberen, omdat Jezus het zegt. De verwondering over de veelheid vis in ons net is daadwerkelijk groot. Ook de toeschouwers zien ze zwemmen. We varen verder en mensen in de boot nodigen nog meer mensen uit om mee te varen. Hier gebeurt zo iets bijzonders; daar moet je bij zijn.

Door de enthousiaste uitnodiging van de mensen in de boot aan wie nog aan de kant zitten, krijgt het verhaal een eigen accent. De nadruk komt te liggen op het samen genieten van het vangen van zoveel vis. Iedereen wordt uitgenodigd; de ruziemaker en de bringer van goed nieuws, een moeder, vrijwilliger en groepsleider. Samen roeien ze zich het zweet op de rug om te genieten van het wonder. In de boot wordt zichtbaar en voelbaar hoe we samen een gemeenschap zijn. Er wordt gefoeterd op elkaar, maar als het erop aankomt is er de wil om samen door het leven heen te laveren en te delen van wat je bezighoudt.

Wisselwerking

Deze gemeenschapszin dringt ook door in het dagelijkse leven buiten de kerkzaal. Het zijn geen gescheiden werelden, hoewel er wel onderscheid is. Het blijkt uit de vele vragen door de week naar wanneer er weer kerk is en of we

dan kunnen bidden voor ... Op deze manier laten bewoners alles wat er leeft samenkomen in de liturgie. En daar krijgt het met behulp van rituelen een extra dimensie. Vreugde en verdriet worden gedeeld als gemeenschap voor Gods aangezicht. Met nadruk betrekken de bewoners zo God bij de gemeenschap. Of is het andersom? Zijn wij een gemeenschap door God gevormd die telkens weer samenkomt rondom het licht van de paaskaars om vandaaruit weer de week in te kunnen gaan? Misschien moeten we zeggen dat het niet het een of het ander is, maar dat juist de wisselwerking tussen deze twee zorgt voor een levendige gemeenschap.

Het samenbindende karakter is hoe dan ook groot. En dat heeft, denk ik, effect op de organisatie als geheel. De gemeenschapszin geeft een zachte, vriendelijke uitdrukking aan het soms harde, zakelijke gezicht van een organisatie, die het hoofd boven water moet houden te midden van bezuinigingen. De betrokkenheid op elkaar kan een gunstige uitwerking hebben op beleidskeuzes. De gevolgen daarvan krijgen immers sneller een menselijk gezicht.

Ook is de waarde van een gemeenschap in een instelling terug te vinden wanneer er gerouwd wordt. De rituelen die gezamenlijk uitgevoerd worden rondom een sterfbed en bij een uitvaart helpen de bewoners, medewerkers, familieleden en vrijwilligers om afscheid te nemen en verder te kunnen. Bij een uitvaart zijn daarnaast veel mensen aanwezig die nauwelijks of geen binding hebben met de instelling. Bijna per definitie zijn zij verbaasd en geraakt door de wijze waarop deze gemeenschap afscheid neemt

van een overledene. Het raakt hen hoe er intens wordt meegedaan door de kerkgangers aan het vorm geven aan een waardig afscheid. Verbaal met het ophalen van herinneringen, maar ook non-verbaal door bijvoorbeeld de tedere en plechtige wijze waarop iemand een roos op de kist kan leggen. Vaak klinkt er na afloop: ‘Dit heb ik nog nooit meegemaakt. Op deze manier

zou ik het voor mijzelf ook wel willen.’ Ik begrijp deze reactie en tegelijkertijd denk ik dat dit

type uitvaart niet los van de gemeenschap verkrijgbaar is. Daarin zit juist de kracht verstopt. Het intens samenleven met elkaar maakt deze manier van afscheid nemen mogelijk.

Competentie

Het moge duidelijk zijn dat het voorgaan in vieringen in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking vraagt om een bepaalde attitude van de voorganger, een aantal vaardigheden en kennis. Gezamenlijk vormen deze aspecten de benodigde competentie.

Misschien is het belangrijkste wel dat je met veel rust en ruimte in jezelf aanwezig kunt zijn. Een open en ontvankelijke attitude is onontbeerlijk. Een voorganger met drukte zorgt er namelijk binnen een mum van tijd voor dat er drukte in de zaal is. Het vermogen om aan te voelen hoe het met de voorganger gesteld is, is door veel van de kerkgangers goed ontwikkeld. Er treedt al snel een spiegeleffect op.

Natuurlijk valt daar ook mee te spelen. Daarmee komen we bij het aspect van vaardigheden. Bij het vertellen van het bijbelverhaal geeft het mogelijkheden om mensen mee te nemen in de

belevingen die het verhaal biedt. Met een flinke dosis creativiteit en improvisatievermogen kiest de voorganger waar zij wel en niet op ingaat en op welke manier. Het is een kwestie van balanceren om te voorkomen dat het een chaos wordt waar je samen niet meer uitkomt.

Op het gebied van kennis vraagt dit van een voorganger om overzicht te kunnen bewaren over de reacties die opgeroepen worden door de liturgie. Ook vraagt het om het goed op orde hebben van de exegese van het bijbelverhaal.

Deze manier van vieren vraagt veel van een voorganger op het moment van voorgaan zelf. Jammer genoeg geldt ook voor voorgangers dat ze niet altijd hun dag hebben. Ook kan het zijn dat je een verkeerde inschatting maakt in het aansnijden van een thema dat voortkomt uit de exegese, waardoor er amper reacties op gang komen. Het is dan belangrijk om te kunnen accepteren dat een viering niet altijd klinkt als een klok. Soms is het gewoon zo dat je blij bent dat het laatste 'amen' heeft geklonken en de koffie klaar staat. Het is inherent aan een wijze van voorgaan waarbij er veel ruimte gelaten wordt aan de inbreng van anderen, dat het ook minder geordend en soepel kan verlopen. Hoe een viering ook verloopt, chaotisch of geordend, vreugdevol of met veel ruimte voor verdriet, het is telkens weer de gemeenschap die voor een belangrijk deel de toon zet. Dat maakt dat het een levendig en actueel gebeuren is. Uitvaarten uitgezonderd, besluiten we een viering altijd vol enthousiasme met het toezingen van de jarigen. We doen dat met woorden die we

elkaar vanuit de grond van ons hart toewensen: dat we lang zullen leven in (Gods) gloria. <

Literatuur

- Sleumer, B. (2006). Vieringen voor en met mensen met een verstandelijke beperking. In: J. Doolaard (red.), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*, Kampen: Kok, 623-633.
- Smit, J. (2011). *Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking*. Nunspeet: Stichting Philadelphia Zorg.

Jolien (ds. J.) Bos-de Lange is geestelijk verzorger bij De Twentse Zorgcentra, een organisatie die zorg biedt aan mensen met een verstandelijke beperking.
jolien.bosdelange@dtzc.nl

< Niels Bjerre, 'Kinderen van God', Aarhus
Kunstmuseum, Denemarken

Vieringen in de ouderenzorg

Wat ouderen in de zorginstelling samenbrengt, is hun zorgafhankelijkheid. Ze hebben elkaar niet uitgezocht. Hoe dan werken aan verbinding en gemeenschappelijkheid? Kunnen zij wel een geloofsgemeenschap vormen?

‘Dag mevrouw Goossen. Fijn dat u er bent!’

‘Goedemiddag, meneer Berens. Mooi dat het gelukt is om te komen. Hoe is het met uw verkoudheid?’

‘Wat goed om u te zien, mevrouw Renkema. Is het toch weer gelukt? Uw plekje, waar u meestal zit, is nog onbezet. Ga lekker zitten. Uw buurman komt er ook al aan.’

Bewoners druppelen binnen voor de kerkdienst in het verzorgingshuis. Door de vrijwilligers en de dominee worden ze één voor één nadrukkelijk welkom geheten en vaak bij de naam genoemd. In de korte contacten is er even aandacht en worden nieuwtjes uitgewisseld. De kerkgangers ervaren dat ze erbij horen.

Mevr. Glas woont al jaren in het verpleeghuis. Ze is dement en moeilijk te bereiken. Ze spreekt slechts enkele woorden per dag, zit meestal zwijgend aan tafel, samen met haar vijf tot zes medebewoners. Iedereen weet dat ze op de zondagen opleeft. In de kerk voelt ze zich blijkbaar op haar best. Ze oogt een beetje trots dat ze naast haar man zit in de kerk. Ze zingt een psalm mee. Ze sluit keurig haar ogen als er wordt gebeden. En als het Onze Vader klinkt, bidt ze hardop mee. Ze krijgt aandacht, niet alleen van haar man, maar ook van de vrijwilligers en de andere familie van medebewoners. Ze zegt nog steeds weinig, maar in haar ogen valt te lezen dat ze blij is met wat er op zo’n moment gebeurt.

Twee fragmenten uit de praktijk van het verzorgings- en verpleeghuis. Op vele momenten en op verschillende wijze vinden vieringen en kerkdiensten plaats met en voor ouderen die in de centra verblijven (Daemen en Kanis 2006). Ze behoren nog altijd tot de kernactiviteiten van veel geestelijk verzorgers.

In instellingen waar mensen gedurende langere tijd verblijven of wonen, ontstaan relaties en verbindingen. Bewoners en hun naasten, vrijwilligers en professionals vormen een werk-, woon- en leefgemeenschap. Men ontmoet elkaar in allerlei situaties. Tegelijk kan er ook sprake zijn van een geloofsgemeenschap. ▷

Die krijgt met name vorm en gezicht in de ontmoetingen in en rondom kerkdiensten, vieringen en groepsbijeenkomsten (Irik en Majjer 2010). Door geregeld samen te vieren en bijeen te komen wordt die gemeenschap gesticht, gestimuleerd en onderhouden. Maar dat gaat niet vanzelf. De uitdaging is om als voorganger verbindend te spreken en de aansluiting te zoeken bij de belevings- en geloofswereld van de aanwezigen. Door het ritueel van de viering kan gezamenlijkheid en gemeenschap worden ervaren. Dat vraagt inlevingsvermogen én deskundigheid van degene die voorgaat.

Elk mens is uniek. Dat betekent dat in elke viering binnen de context van de ouderenzorg er een grote diversiteit bestaat. Veelal zijn de vieringen oecumenisch van karakter, voorgangers geven er een eigen kleur aan. Er is bovendien nog-

al eens een mix van 'somatic en pg' (psychogeriatric), zoals het in het zorgjargon heet.

Daarnaast zijn er grote verschillen in het leven dat mensen geleefd hebben en leven. Maatschappelijke carrières tellen niet meer. De één is moeder, oma en overgrootmoeder binnen een grote familie, een ander is een leven-lang alleengaand. De een ervaart de ouderdom als een zegen, de ander als een enorme opgave. Er zijn er die door het leven geschonden zijn, teleurgesteld, verbitterd. Er zijn er ook die vooral dankbaar terugblikken. Kortom, de verscheidenheid onder ouderen is groot.

Wat hen in de zorginstelling samenbrengt is hun zorgafhankelijkheid. Ze hebben elkaar niet uitgezocht. Hoe dan werken aan verbinding

en gemeenschappelijkheid? Kunnen zij wel een geloofsgemeenschap vormen? Het lijkt een waagstuk om met mensen die jaren hebben geleefd in de sfeer van de 'verzuiling' en dus ook in godsdienstig opzicht zeer van elkaar verschillen, samen liturgie te vieren. Wat kan helpen, is de misschien wel meest gehoorde opmerking die ouderen maken in dit verband: 'Maar we geloven toch allemaal in één God!?' Vroegere scheidsmuren vallen veelal weg. Is dat niet één van de voorbeelden van de wijsheid van de ouderdom?

Dat geloof in die ene God voegt samen en schept onderlinge herkenning en verbondenheid. Elke geestelijk verzorger zal het kunnen beamen: het bij elkaar komen, het samen zin-

gen, het samen luisteren naar een overdenking, het samen bidden, schept onderlinge gemeenschap.

Want vieren doe je sámen: 'Waar twee of drie in mijn Naam aanwezig zijn, daar ben ik in hun midden' (Matteüs 18:20).

In dat samen vieren ontstaat ook de verbondenheid met een groter geheel. Het is de kracht van het ritueel – in dit geval de viering – dat ons doet beseffen dat we niet alleen in verbinding zijn met elkaar, maar ook met de wereld en met God (Menken-Bekius [jaartal?]). In het vieren wordt ervaarbaar dat wij niet samenval-

len met wat ons overkomt. In gebeden wordt uitgesproken dat kwaad, ziekte, lijden en dood nooit het laatste woord hebben, maar omvat door Gods barmhartige liefde. Zo is in het ritme van de week – met vele d-

gelijke rituelen! – het samenkomen in Gods naam een moment van rust, bezinning, bemoeiding en houvast. Bij de demeterende bewo-ners is het veelal een intuïtieve ervaring, een herinnering aan eerder, een ervaring van een min of meer herkenbare sfeer. Vandaaruit kan de gemeenschap ervaren worden met hen die op dat moment aanwezig zijn.

Aansluiting vinden op de geloofs- en levenswereld van de ouderen is de opgave voor elke voorganger. Het gaat om de verbinding tussen de context van alledag en het vieren voor Gods aangezicht. De viering sluit aan bij gezamenlijke

ervaringen in de zorginstelling. Dat begint met de verwelcoming, zoals in bovenstaand voorbeeld is beschreven. Op individueel niveau ervaart iemand dat er aandacht voor hem of haar is. Dat hij of zij erbij hoort.

Vervolgens zal de koppeling er moeten zijn met thema's die specifiek zijn voor deze context: mensen die van zorg afhankelijk zijn én op leeftijd. Feit is dat mensen zoeken naar zin in hun situatie van afhankelijkheid en het omgaan met de 'gebreken van de ouderdom' (visus, doofheid, mobiliteit, vergeetachtigheid et cetera). Vreugde en verdriet in familierelaties staan veelal op de voorgrond, terwijl velen hun eenzaamheid verborgen willen houden. Het van het 'staan in het einde' (Andriessen [jaartal?]) en leven met verlies en rouw zijn andere levensthema's.

Deze thema's moeten herkend en erkend worden in de liturgie. Dat kan in de gebeden, in de keuze van de te zingen liederen en in de wijze van overdenken. Dit betekent wél dat een

voorganger zelf met deze thema's in contact moet zijn en hierover open, zoekend en tastend moet kunnen communiceren. De gemeenschap wordt gevormd als er in de liturgie momenten zijn om vreugde en verdriet te delen, angst en vragen te benoemen en er ruimte is voor het uiten van dankbaarheid, verwondering en verbijstering. Deze innerlijke ervaringen worden uitgedrukt, naar buiten gebracht in woorden en liederen, in symbolen en gebaren. In kleuren en geuren. Met name in vieringen met mensen

In het vieren wordt ervaarbaar dat wij niet samenvallen met wat ons overkomt

met dementie zal gezocht worden naar het aanspreken van de zintuigen. Worden ouderen in de

viering óók aangesproken op wat zij hebben dóór te geven en kunnen vóór-leven? En is er voldoende aandacht voor gevoelens van schuld, falen en tekortschieten vanuit de ervaring dat volgende generaties ándere keuzes maken dan wat ouderen hadden willen méé-geven? Worden ouderen uitgedaagd het gesprek met de 'volgende geslachten' open aan te gaan?

In alledaagse voorbeelden kan worden gewezen op de verbinding tussen geloof en leven binnen de instelling. Hoe je plaats biedt aan iemand bij de koffietafel, hoe je reageert bij de lift als iedereen in wil stappen, hoe je je opstelt bij roddels of in je houding ten opzichte van het personeel.

Ouderen dienen dus niet alleen aangesproken te worden op hun afhankelijkheid en zorg. Zij zijn zelf de eersten die dit onderstrepen. Bij de voorbeden vragen ze gebed voor medebewoners, vrijwilligers en familieleden en ook voor anderen en voor deze wereld. Daarop sluit ook de collecte aan: niet ten behoeve van zichzelf, >

maar voor de nood in deze wereld.

De gemeenschap rondom de vieringen is groter dan alleen bewoners. Veel vrijwilligers en familieleden spreken elkaar rond de kerkdiensten. Sommigen leren elkaar hier kennen en spreken elkaar daardoor ook door de week tijdens hun bezoeken aan hun familielid. Ook voor familieleden doet het ertoe dat zij tijdens de kerkdienst erkenning ontvangen voor hun zorg- en levenssituatie. Ook zij zoeken de ervaring om deel uit te maken van een grotere groep, die soortgelijke dingen meemaakt. In en rondom de vieringen wordt gemeenschap ervaren door het noemen van namen, door het meeleven met elkaar, het herinnerd worden aan een eerdere ontmoeting. Daarnaast ook door het noemen van verjaardagen, het noemen van jubilea, het meeleven bij ziekte of bij mooie ervaringen (de geboorte van een achterkleinkind bijvoorbeeld) van de aanwezigen.

Hopelijk leiden bezuinigingen in de zorg niet tot het beperken van vieringen en groepsbijeenkomsten. Juist daar wordt de gemeenschap ervaren in het persoonlijk gekend en gezien worden en het samen vieren van het ritueel. Dit is van belang voor ouderen, omdat ze binnen onze samenleving vaak minder gezien en erkend worden. In de vieringen ervaren ouderen gemeenschap met elkaar én met God die hen niet verlaat (Psalm 71:18) maar draagt en steunt (Jesaja 46:4). <

 (drs. A.) Gietema is geestelijke verzorger bij Lentis (voor persische geestelijke zorg en zorg voor ouderen) in Groningen. a.gietema@lentis.nl
Wout (drs. W.) Huizing is pastoraal supervisor aan het Baptisten Seminarium en stafmedewerker van Reliëf, een christelijke vereniging van zorgaanbieders in Utrecht. wouthuizing@casema.nl

‘Dit verhaal gebeurt nog iedere dag’

Bijbellezen in straat- en drugspastoraat

Bijbelverhalen heel gewoon direct in het eigen leven plaatsen, is de kenmerkende manier van lezen binnen zowel het Drugspastoraat als het Straatpastoraat in Amsterdam.

Twee voorbeelden van bijbellezen komen in dit artikel aan bod. Ik doe verslag van een viering binnen het drugspastoraat en een ervaring met bijbellezen in het straatpastoraat. Vervolgens ga ik in op het soort gemeenschap dat in deze groepen ontstaat. Daarna zal ik nagaan in hoeverre de gangbare hermeneutische modellen inzicht geven in de leesstrategie van de deelnemers van drugs- en straatpastoraat. Ten slotte probeer ik aan te geven wat deze manier van bijbellezen van de pastor vraagt.

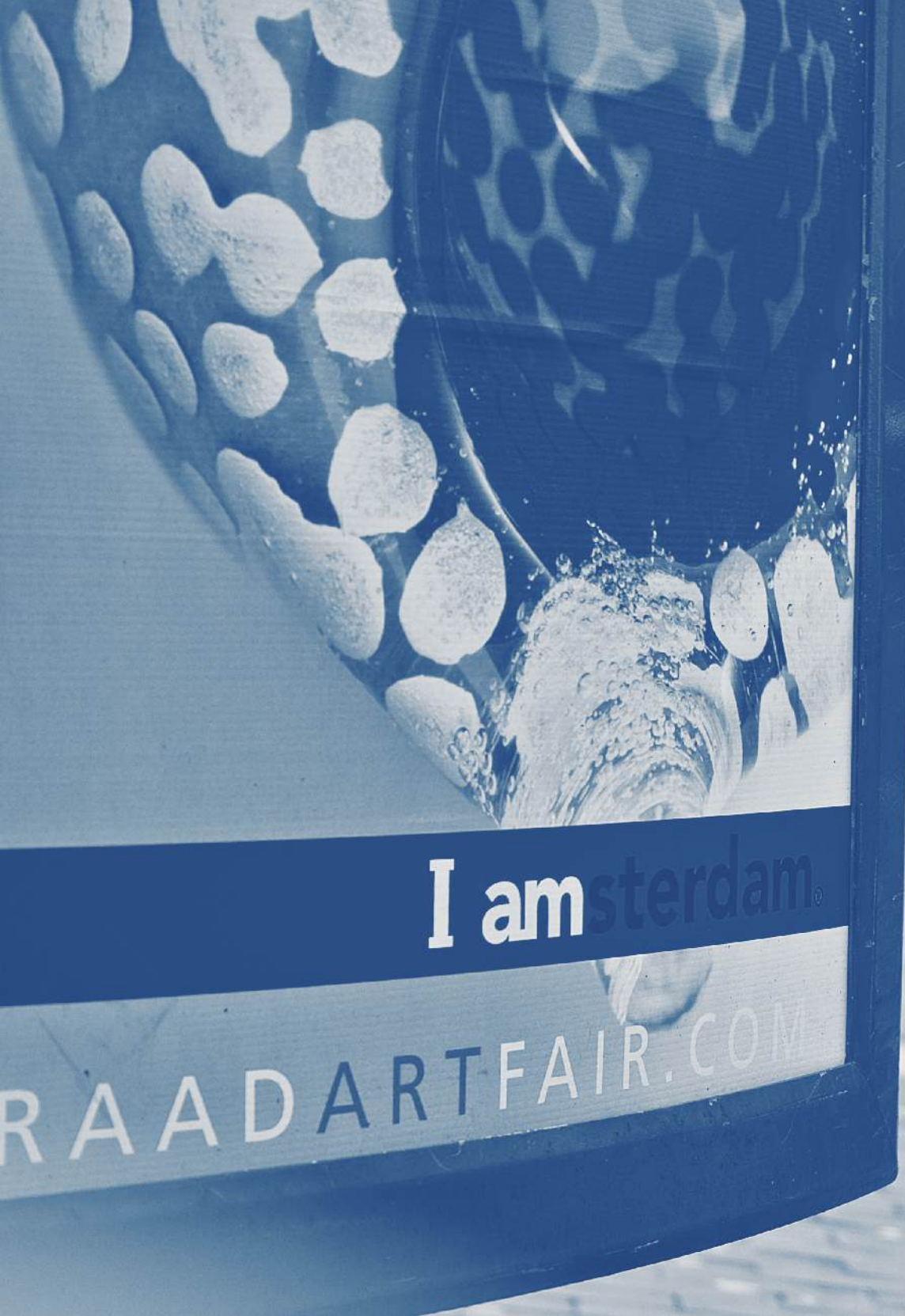
Bijbellezen in viering drugspastoraat

De preek in de vieringen van het drugspastoraat gaat net wat anders dan in de meeste kerkdiensten. Eerst is er het ‘verhaal’ dat uitloopt op een vraag, dan de lezing, gevolgd door het gesprek. Bij de lezing over de onrechtvaardige rentmeester (Lucas 16:1-8) stelde ik bijvoorbeeld de

vraag: ‘Hoe gebruiken wij ons geld en bezit?’ In het verhaal liet ik zien dat in dit bijbelgedeelte twee manieren van met bezit omgaan voorkomen. Eerst gooit de rentmeester geld over de balk, later gebruikt hij de boekhouding om zijn relatie met de mensen om hem heen te verbeteren.

Beide manieren zien we ook nu in Amsterdam om ons heen. In het gesprek kwamen onder andere deze twee bijdragen aan bod.

Erik vertelt over de tijd dat hij alcoholist was. In die tijd is hij eens met een vriend gaan bedelen bij een supermarkt. Gewoon om te kijken of ze geld zouden krijgen. Veel geld kregen ze niet, maar wel kregen ze boodschappen toegestopt. Erik vertelt het verhaal met een zekere schaamte. Het is een grappig verhaal; hij lacht ook zelf bij het vertellen. Tegelijk is ook heel erg duidelijk dat het hier gaat over een zware periode in zijn leven. Die periode >

I amsterdam

RAADARTFAIR.COM

ligt weliswaar achter hem, maar met de gevolgen leeft Erik nog elke dag.

Sarah vertelt over de keer dat het gevoel over haar kwam dat ze een bepaalde vrouw op de markt geld moest geven. Zij kende deze vrouw verder niet. Sarah ervoer het geld geven als een opdracht van God. Later kwam die vrouw naar haar toe en vertelde dat ze op het punt stond om naar het buitenland te vertrekken voor een zendingsreis. Op die reis zou ze gaan leven van giften. Haar ouders waren zeer sceptisch over dit plan, maar waren door de gift van Sarah overtuigd geraakt dat het zou gaan lukken. Voor Sarah werd dit, denk ik, vooral een bevestiging dat God aanwezig is in het leven van mensen. De anekdote is voor haar bewijs dat ook zij erop mag vertrouwen dat God bij haar is.

Intercultureel bijbellezen in straatpastoraat
Met een aantal deelnemers van het Straatpastoraat hebben we het verhaal van de verkrachting van Tamar (2 Samuel 13) ter hand genomen. In het verhaal wordt Tamar verkracht door haar broer. Het verhaal vertelt vervolgens hoe aan Tamar het zwijgen wordt opgelegd. Eerst lezen we het bijbelgedeelte en vervolgens kreeg iedereen in de groep de kans om op het verhaal te reageren.

‘Dit verhaal gebeurt nog iedere dag’, zegt James. ‘Vrouwen worden onderdrukt in deze wereld. Vooral in de Arabische landen. Dat weet ik, ik heb daar gereisd.’ Het is een typerende reactie. De lezing van het verhaal van Tamar wordt direct

betrokken op de situatie in onze huidige wereld en direct verbonden met eigen ervaringen. Sommigen in de groep hebben zelf ervaring met seksueel geweld. Het misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk wordt genoemd. Het zwijgen dat de kerk de slachtoffers oplegde is voor de groep hetzelfde als het zwijgen dat Tamar is opgelegd.

Een andere reactie komt van Derk. Hij is vooral bezig met het vinden van een oplossing voor Tamar. ‘Gaaf iemand aan Tamar duidelijk maken dat zij hier doorheen kan komen, dat ze geen slachtoffer hoeft te blijven?’ Het verhaal van Tamar snijdt door het levensverhaal van Derk. Hij was zelf slachtoffer en met hulp is hij daar doorheen gekomen. Nu hij 2 Samuel 13 leest, wenst hij voor Tamar hetzelfde. De groep bespreekt het verhaal van Tamar alsof het hier en nu gebeurt, alsof het in de krant staat. Tamar heeft hulp nodig, maar wie gaat haar die bieden?

Gemeenschap
De deelnemers aan het straat- en drugspastoraat luisteren naar elkaar en reageren op elkaar door hun persoonlijke verhaal in het verhaal van de Bijbel en van anderen te plaatsen. Dat is alleen mogelijk als de deelnemers zich veilig weten. De groepen zijn daarom naar binnen gericht. De ervaringen van de wereld buiten worden gebracht in een plek die anders is, waar gebruikelijke vooroordelen en afwijzing niet spelen. drugs- en straatpastoraat vormen voor de deelnemers een toevluchtsoord (vgl. Brouwer 2008, 32).

Dat is geen automatisme. Het vraagt van deelnemers en leiding om een geest van zorgzaamheid en inclusiviteit te koesteren. Het is deze identiteit die deze gemeenschappen betekenis verleent. In mijn ervaring zijn drugs- en straatpastoraat bezielde gemeenschappen. De bijbelverhalen en het gesprek geven ruimte. Het zo samen lezen herken ik als een vorm van kwartier maken. Er wordt ruimte gemaakt, ook voor nieuwelingen, een plek waar iedereen met zijn verhaal terecht kan (De Roest 2010, 70-71, 127-128, 344).

Uitgangspunt is steeds die van de *missio Dei*. Het is allereerst God zelf die aanwezig is in deze wereld. Slechts in het spoor daarvan zoekt de kerk en dus ook het drugs- en straatpastoraat, hun weg in de samenleving. Op die manier kan in allerlei situaties en gesprekken de aanwezigheid van God ontdekt worden. De waarheid wordt daarbij steeds opnieuw in de relaties ontdekt, de kerk als instituut is hier stil. Of, meer algemeen gezegd, de vooronderstelling is dat onder de deelnemers waardevolle inzichten zijn die ertoe doen. De gemeenschap bijeen is een vindplaats van het goede (Baart 2001, 790; Stoppels 1996, 59, 235).

Deze manier van werken past binnen de presentietheorie. Waar met een vorm van presentie wordt gewerkt, is er (vrijwel altijd) ook een beweging naar het vormen van een gemeenschap. Het tekort aan herbergzaamheid dat op andere plekken wordt ervaren, brengt groepen samen (Stoppels 1996, 257-258).

Leesstrategie
In beide voorbeelden weten de deelnemers in het drugs- en straatpastoraat het bijbelverhaal op een hele directe manier te koppelen aan hun eigen ervaringen. Het verhaal opent voor hen een ruimte waar ze hun eigen ervaringen in kunnen plaatsen. Het bijbelverhaal functioneert daarbij als één van de sprekers in de kring, naast de verhalen van henzelf.

De deelnemers van het drugs- en straatpastoraat betrekken heel actief hun eigen ervaringen bij het lezen van de teksten. Hun leesstrategie lijkt op het eerste gezicht goed aan te sluiten bij de Reader-Response Theory, waarbij de actieve rol van de lezer sterk wordt benadrukt (Thielton 2009, 306). Het is autobiografisch lezen.

Het eigen leven vormt de context waarbinnen de verhalen betekenis krijgen (Zwiep 2013, 406-409). Vrij en onbevangen theologiseren de gesprekspartners over de bijbelverhalen. Er is openheid en een bereidheid te luisteren en te leren van de anderen (De Roest 2010, 334).

De wereld van de tekst en de lezer sluiten naadloos op elkaar aan. Historische en culturele afstand spelen geen rol. Er is sprake van horizonversmelting zoals mer daarover spreekt. De deelnemers in Straat- en Drugs-pastoraat hebben geen interesse in aspecten zoals wie de auteur is. Net als bij bijvoorbeeld Gadamer en Barthes, doet de biografie van de auteur er niet meer toe (Zwiep 2013, 187, 196-197, 375).

Hoewel aspecten uit de strategie van de deelnemers van het Straat- en Drugspastoraat op deze manier wel te duiden zijn met herme- ➤

neutische modellen, is het denk ik toch de vraag of deze modellen wel zo op deze leesstrategie gelegd kunnen worden. De modellen nemen immers aan dat de lezer op zoek gaat naar een betekenis in de tekst. Maar is niet het opvallende dat deze deelnemers juist niet op zoek gaan naar betekenis binnen de tekst? Wie de auteur is, met welk doel de tekst geschreven is, wat de tekst zelf wil zeggen; het zijn vragen die bij deze lezers helemaal niet aan de orde zijn.

Dat wil niet zeggen dat het gelezen bijbelverhaal geen rol heeft. Het bijbelverhaal geeft hen ruimte voor de eigen ervaring. Het verhaal is één van de sprekers en heeft een stem in samenspraak met de eigen ervaringen. Het gesprek heeft betekenis voor de deelnemers omdat eigen ervaringen worden gesteld en geproefd naast de verhalen van anderen en het bijbelverhaal. Wellicht is dit vergelijkbaar met hoe bijvoorbeeld Gadamer, maar ook Wittgenstein, spreken over dat het vinden van betekenis niet los kan staan van ervaring en toepassing (Thiselton 2009, 220-221).

De pastor

Deze manier van lezen waarbij de eigen context naast het bijbelverhaal wordt gelegd, autobiografisch lezen dus, loopt het risico om te ontsporen en te blijven steken in niet meer dan een persoonlijk getuigenis. De aanwezigheid van een pastor geeft enige bescherming tegen deze valkuil. De pastor blijft in het gesprek steeds de deskundige en behoedt het gesprek voor ontsporen. Ik merk elke keer weer dat een goede voorbereiding, als bij een preek, zich altijd

loont. Ook al zijn in de voorbereiding allerlei elementen naar voren gekomen die geen plaats in het verhaal hebben gekregen, er is altijd op zijn minst de kans dat die in het gesprek toch alsnog aan bod zullen komen.

Deze rol van de pastor is hierin niet eenvoudig. Het is niet de pastor die voorop gaat en de levensvragen aan de orde stelt, maar de deelnemers doen dat. God toont zijn aanwezigheid in het leven van de deelnemers. De rol van de pastor is die van een ontdekkingsreiziger die niets nieuws brengt, maar slechts naar voren haalt wat al aanwezig is.

Dit vraagt van de pastor om aan te sluiten bij de alledaagse ervaring. Dat is een risicovolle onderneming, omdat veel zekerheden los moeten worden gelaten (Baart 2005, 293). De eigengemaakte kennis biedt geen voordelen en ook de vertrouwde leidinggevende positie biedt in het alledaagse geen houvast. Iedereen staat naast elkaar in de ervaring van alledag.

Toch blijft voor mij een gedegen voorbereiding essentieel. Als ik onvoldoende studie maak van de bijbeltekst, merk ik dat het gesprek niet goed loopt. Ik merk ook dat ik mijzelf moet blijven scherp in zaken als theologie en groepsdynamiek. Daarvoor zijn voor mij studie en intervisie essentieel. Het zijn immers juist mijn (academische) vaardigheden die mijn rol van ontdekkingsreiziger mogelijk maken. De pastor is degene die Gods aanwezigheid in het alledaagse herkent.

Tot slot

De strategie van de deelnemers aan het Drugs- en Straatpastoraat is te duiden met de gangbare hermeneutische modellen. Toch zijn modellen wellicht maar beperkt toepasbaar, omdat deze lezers niet op zoek gaan naar betekenis. Presentietheorie en inzichten uit ecclesiologie en homiletiek laten zien hoe binnen Straat- en Drugspastoraat een beweging is naar gemeenschapsvorming. De rol van de pastor hierin is die van een ontdekker die steeds bereid is om alles los te laten en zonder controle het gesprek aangaat, in het vertrouwen dat de groep zelf de vindplaats van het goede zal zijn. <

Uiteraard zijn alle namen in dit artikel gefingeerd.

Literatuur

- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.
- Baart, A. (2005). Diaconaal handelen. In: H. Crijns, W. Elhorst, L. Miedema, H. Noordegraaf, P. Robbers-van Berkel, S. Stoppels & H. van Well (eds), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*. Kampen: Kok.
- Brouwer, R. (2008). Preken in context. Over de 'homiletische situatie'. In: H. van der Meulen (red.), *Als een leerling leren preken. Preekvoorbereiding stapsgewijs*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Roest, H. de (2010). *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten* (2e druk). Zoetermeer: Meinema.
- Stoppels, S. (1996). *Gastvrijheid. Het inloopcentrum als vorm van kerkelijke presentie*. Kampen: Kok.
- Thiselton, A.C. (2009). *Hermeneutics. An Introduction*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Zwiep, A. (2013). *Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek. Deel II: Van moderniteit naar postmoderniteit*. Amsterdam: VU University Press.

Luc (drs. L.) Tanja is straatpastor bij de Protestantse Diaconie Amsterdam en vrijwilliger bij het Drugspastoraat Amsterdam.
l.tanja@diaconie.org

De schoonheid van onthaasting

De foto hiernaast en op de achterkant van *Handelingen* is genomen in Terminus 'De Onthaasting'. U kijkt naar medewerkers van deze lunchroom in Amersfoort. Samen vormen zij een gemeenschap. Het kenmerkende van deze gemeenschap is dat er mensen werken met een (verstandelijke) beperking. Zij worden begeleid en krijgen de mogelijkheid om invulling te geven aan hun droom: werken in de horeca. Wie als gast bij 'De Onthaasting' komt om te lunchen, te borrelen of te vergaderen wordt onthaald in een ontspannen, 'onthaaste' sfeer.

Hoe verbeeld je deze gemeenschapsvorming? Fotograaf Peter van Hal uit Leusden heeft daarbij een eigen keuze gemaakt. Creatief en origineel. Als ambachtelijk fotograaf heeft hij voor de foto hiernaast gebruikgemaakt van de Collodion-techniek. Deze werkwijze wordt ook wel 'wet plate' genoemd, één van de vroegste vormen van fotografie. Het is een ingewikkeld en onvoorspelbaar proces door het gebruik van glas, zilver, chemie en lange sluitertijden.

Waarom past hij juist deze techniek toe? Door deze manier van werken wordt het eigene van de gemeenschap van 'De Onthaasting' in beeld gebracht. Digitale fotografie streeft naar perfectie en snelheid. 'Wet plate' is een traag proces en laat beperkingen zien. 'Wet plate' is onthaasting, zowel wat betreft de fototechniek als de thematiek. Het is daarom dat ik zo getroffen werd door deze beelden, die zo goed passen bij de gemeenschap die in 'De Onthaasting' gevormd wordt.

Ik kijk naar deze zwart-witfoto. Verre van perfect, maar met een eigen schoonheid. Het is de schoonheid van de imperfectie. Van het trage maken. Van het trage kijken. Deze foto geeft voorrang aan de vertraging. Ik laat mijn blik rusten. Ik kijk naar de schoonheid van de onthaasting. <

Peter van Hal, 'Medewerkers van de Amersfoortse lunchroom 'De Onthaasting'' >

Waarom de kring niet rond wordt

Gemeenschapsvorming in vieringen in bijzondere settingen

*Langs de rand,
buiten de kring,
weet ik mij
geborg.*

*Onzichtbaar
ben ik,
onbesproken.
Zwijgzaam,
stil en
onbewogen.*

*Anders wil ik
zijn en mogen,
kijk maar naar
mijn ogen.*

Marijke Vlugt¹

Deelgenoten-lotgenoten-bondgenoten

Vieringen in bijzondere settingen hebben twee brandpunten. Het eerste betreft het delen van een levensbeschouwelijke interesse. Dat kan de vorm nemen van gedeeld geloof en godsdienstigheid. Het kan ook de vorm nemen van een algemener betrokkenheid bij bezinning op levensvragen. Mensen komen ook naar vieringen omdat de sfeer anders is, of omdat daar dingen van het leven op een andere manier ter sprake komen. Wie geen toegang heeft tot een religieuze bijeenkomst van eigen kleur, sluit zich aan bij wat voorhanden is. Mensen komen om iets te delen en om in iets te delen. Wij noemen dat deelgenootschap.

Een tweede brandpunt is de aanleiding waarom mensen zich op dat moment op die plek bevinden. In een ziekenhuis of instelling voor ouderenzorg is dat een gevolg van opname. In ►

de gevangenis is veroordeling de aanleiding, bij defensie stationering of uitzending. Voor een dakloze ligt het in de levensomstandigheden. De weg ernaartoe kan voor ieder verschillend zijn, maar op een of andere manier delen de aanwezigen om wie de viering wordt georganiseerd in dezelfde aanleiding, hetzelfde lot. Zij zijn lotgenoten.

Vaak wordt de intentie van een viering in beeld gebracht door het figuur van een kring. De mensen vormen een kring rondom een tafel of een kaars, of overdrachtelijk rondom een thema. Dat er sprake is van een tweede brandpunt, maakt dat de kring niet zomaar een mooie cirkel is, maar naar de vorm van een elips neigt. In specifieke contexten speelt de specificiteit van de situatie ook inhoudelijk een rol.

Tegelijk is er een derde aspect. Want waar gevierd wordt, vormt zich een gemeenschap. Er kan een ‘bondgenootschap’ ontstaan dat niet alleen afleidbaar is uit het ‘deelgenootschap’ en het ‘lotgenootschap’. Over de condities waarin die gemeenschap (het bondgenootschap) zich vormt en de benodigde competenties van de geestelijk verzorger of andere voorganger gaat deze afsluitende reflectie. Kan zich een kring vormen? Of zijn andere beelden nodig?

Geen vanzelfsprekendheid

Dat een bondgenootschap zich vormt, is geen vanzelfsprekendheid. Mensen komen naar de vieringen uit allerlei verschillende motieven. Voor sommigen ligt de reden in het reeds aanwezige geloof. Voor een ander kan een ziekte of crisis een actuele aanleiding zijn om een plaats van bezinning opnieuw of voor het eerst te zoeken. Voor weer anderen spelen motieven van

gewoonte, het zoeken van afleiding of het in contact met anderen willen komen een rol. De gratis koffie na afloop of het ontvluchten van de leegte van de zondag kan in een psychiatrische inrichting van invloed zijn. In een gevangenis is het mede een kans om op zondag uit je cel te komen; op uitzending een moment om even in een andere wereld te zijn. De verschillende motieven betekenen dat de aanwezigen verschillende belangen hebben bij wat in de viering gebeurt. Er kan ook concurrentie ontstaan tussen verschillende levensbeschouwelijke tradities en verwachtingen. De pluraliteit brengt diverse mensen bij elkaar, maar kan eerder naar verstrooiing dan naar gemeenschapsvorming tenderen.

Niet alleen de verschillende motieven en belangen vormen een mogelijke hindernis. Ook kan de aard van het lotgenootschap zelf drempels opwerpen. In situaties van ernstige ziekte of langdurige revalidatie, van de stress van uitzending of druk van vragen van schuld en onschuld, kan de last van de eigen aandoening of van de situatie het deelnemen aan een gemeenschap in wederkerigheid in de weg staan. In vele gevallen is het communicatief vermogen aangetast of beperkt. Waar men elkaar 24 uur per dag, zeven dagen per week kan tegenkomen, is open communicatie een risico dat men liever niet neemt. De vaak ongeschreven codes van omgang met elkaar, op straat of in een woonkamer in een ouderenvoorziening of in een bataljon op uitzending, passen vaak niet in het streven naar uitwisseling en wederkerigheid rondom levensbeschouwelijke thema's in en rondom een viering.

Daar waar de vieringen interactieve elemen-

ten bevatten kunnen de verschillende belangen en verschillende codes verstoring werken. Die verschillende belangen en vermogens kunnen elkaar ook versterken in het opwerpen van drempels voor gemeenschapsvorming. Sommige deelnemers komen naar de viering puur voor de eigen beleving of voor contact met de geestelijk verzorger. Zij hebben weinig interesse in of zijn beperkt in staat tot interactie met andere aanwezigen, laat staan wederkerigheid. In de interactieve momenten tijdens de viering lopen vaak alle communicatielijnen via de voorganger. Bij het koffiedrinken is de interactie tussen de leden van de doelgroep beperkt. Dat kan verschillende redenen hebben. Mensen zijn door langdurige contacten met elkaar soms uitgepraat. Of men zoekt een luisterend oor maar geeft niet thuis bij het verhaal van de ander.

‘Kring’ van vrijwilligers

In vele settingen vormt zich rondom de primaire doelgroep een tweede ‘kring’ van vrijwilligers. Ook de vrijwilligers hebben verschillende motieven om aanwezig te zijn. Voor de een gaat het om een acte van dienstbaarheid, in het ene geval belangeloos, in het andere geval vanuit een zoeken naar erkenning. De een heeft een natuurlijke affiniteit met de doelgroep, een ander probeert het verdriet om de gestorven broer met een verstandelijke beperking te verwerken. Weer een ander is vastgelopen in de plaatselijke kerkgemeenschap en heeft een alternatief in de diensten in de instelling gevonden. De directheid die men elders mist, vindt men in de instellingsviering, evenals een theologie die dicht bij het leven staat. Soms heeft de emotionele laag die de bewoners of patiënten aan de dag

leggen een plaatsvervangende rol. De vrijwilligers waarderen die emoties zeer, maar uiten zichzelf niet op soortgelijke wijze.

De betrokkenheid van de vrijwilligers is goud waard. Niet alleen zou de dienst organisatorisch niet lopen zonder hun inzet, hun aanwezigheid is voor sommige bewoners en patiënten een extra motief om in de viering te komen. De vrijwilligers verlevendigen vaak de interactie, tijdens maar zeker ook rondom de viering. De betrokkenheid van de vrijwilligers wordt echter een gevaar waar de belangen van de vrijwilligers zelf een te grote rol spelen of waar spanningen onder vrijwilligers de gemeenschapsvorming belasten.

In deze situatie met substantiële hindernissen is de beweging van deelgenootschap en lotgenootschap naar bondgenootschap niet vanzelfsprekend. Daar moet zorg voor gedragen worden. Die zorg steunt op bepaalde condities en competenties, maar hangt ook samen met een basaal gegeven over zingeving.

Zingeving en gemeenschapsviering

In huidige benaderingen van zingeving binnen geestelijke verzorging ligt een paradox besloten. Aan de ene kant wordt het individuele karakter van zingeving en geloven benadrukt. Mensen worden op de maat van hun eigen levensovertuiging en levensbeschouwelijke visie bediend. De ontwikkeling van praktijken van geestelijke verzorging spiegelen daarmee maatschappelijke en culturele ontwikkelingen: individualisering, relativisering van levensbeschouwelijke tradities en instituties, secularisering.

Aan de andere kant geven onderzoek naar zingeving en definities van spiritualiteit telkens >

weer aan hoe centraal relaties en verbinding zijn voor mensen. De paradox is dat zingeving wordt geïndividualiseerd, maar dat relaties in die zingeving centraal staan. Dat mensen toemend via bricolage hun levensbeschouwing op eigen wijze vormgeven is evident. Tegelijk bevat de term ‘individualisering’ ook een misleidend element. Het betekent namelijk dat wij weinig zicht hebben op hoe levensbeschouwelijke socialisatie nu nog feitelijk verloopt. Voor hun zingeving en levensbeschouwing blijven mensen afhankelijk van hun sociale kring en van het culturele aanbod om hen heen. De ene toont zelfredzaamheid en vindt daarin een weg. Een ander levert zich uit aan een spirituele mode of aan de code in zijn of haar sociale kring.

Een wijsheid van spirituele tradities is dat vragen op het gebied van geloof, zingeving en levensbeschouwing niet met een antwoord geholpen zijn, maar met het (samen)gaan van een weg of met de inbedding in een gemeenschap die dezelfde vragen deelt. Anders gezegd: een wezenlijk element van zingeving en levensbeschouwing is bondgenootschap. De vraag is dan hoe mensen daartoe uitgenodigd kunnen worden en hoe gemeenschap gevormd kan worden. De praktijkreflecties geven ons zicht op verschillende mogelijkheden.

Conditie van bondgenootschap

Onder welke (praktisch-theologische) condities ontstaat bondgenootschap in de beschreven praktijken? De condities zijn niet van een geheel andere soort dan bij vieringen in meer traditionele of gevestigde situaties. Tegelijk vraagt iedere conditie om specificiteit die zich verhoudt tot de context (instelling, uitzending),

tot de bijzondere situatie van de deelnemers (lotgenootschap) en tot de verscheidenheid aan motieven en communicatieve (on)mogelijkheden. Wij lopen een aantal aspecten langs.

Scheppen van heilige ruimte

Vieringen in instellingen of in bijzondere settings vinden vaak plaats in functionele ruimtes die voor alledaagse doeleinden gebruikt worden. Vaak met minimale middelen worden die seculiere ruimtes ‘omgebouwd’ tot heilige ruimtes, terwijl het functionele karakter zichtbaar blijft. Dat vraagt om symbolen die de aandacht trekken en de aandacht bevorderen. Met grote zorgvuldigheid en beperkte middelen wordt een ‘aparte’ ruimte geschapen (De Kooter). Quartier laat in zijn artikel zien hoezeer juist de aparte ruimte zichtbaar verwijst naar het eigene van de liturgie, namelijk dat het in de dominante structuur van het alledaagse waaraan mensen overgeleverd zijn een ‘anti-structuur’ vormt.

Rituele verbeelding

Met symbolen en beeldtaal worden verbindingen gelegd met de context. Het beeld van de woestijn in relatie tot de innerlijke ervaringen van sommige psychiatrische patiënten of de uiterlijke omgeving tijdens een militaire uitzending kunnen verkend worden. Bij vieringen met mensen die dementeren of mensen met een verstandelijke beperking komt het op zintuiglijkheid aan. Tegelijk moet de bijzondere situatie niet allesoverheersend zijn, want daardoor zouden mensen tot hun aandoening of beperkende rol gereduceerd worden. Anders gezegd: zowel het deelgenootschap (het deel hebben aan het levensbeschouwelijke en aan de mensenge-

meenschap in volle zin) als het lotgenootschap (de specificiteit van de doelgroep) moeten een plaats krijgen en met elkaar verbonden worden. Als het gaat om rituele verbeelding, zien we vaak een terugkeren tot de kern van existentiële symbolen die op participatieve wijze vorm krijgen, zoals het aansteken van een kaarsje bij gebedsintenties. Juist ook bij uitvaarten blijkt rituele verbeelding van de waarde van de overledene verbinding te scheppen tussen de individuele én de gemeenschappelijke gedachtenis.

Performatieve bezinning

De voorbeelden uit de praktijk laten zien dat voorgangers evocatieve en esthetische vormen weten te vinden en aanwenden om vieringen gestalten te geven en om mensen aan te spreken dan wel erbij te betrekken. In de tijdelijk samengestelde groep van de bezoekers kan gemeenschap niet verondersteld worden, maar zal performatief bevorderd moeten worden. Wil de combinatie van deelgenootschap en lotgenootschap tot een basis voor bondgenootschap worden, dan moet er met mensen iets gebeuren. Dat vraagt ook om expressiviteit. In het interview laat Brandsma zien hoezeer het proces van het zelf vormen van een zangkoor door gedetineerden leidt tot een bijzondere manier van gemeenschapsvorming. De voorganger staat daarbij garant voor de randvoorwaarden en de viering draagt bij aan de expressie van gemeenschap.

Oecumenische gastvrijheid

Al vele decennia zijn vieringen in instellingen of in den vreemde oecumenische oefenplaatsen, waarbij men vooral aan het samenkomen van

verschillende protestantse en katholieke confessies moet denken. Liturgische vormgeving en taal bieden onderdak aan verschillende tradities en vormen. Langzamerhand vinden meer grensoverschrijdingen plaats: moslims die een christelijke viering bezoeken en christenen en humanisten die een boeddhistische meditatie bijwonen. Dat vraagt om taal die inhoudelijk blijft maar tegelijk inclusief is. Het vraagt om beelden en rituelen die toegankelijk en tegelijk evocatief zijn. Juist de grensoverschrijdende momenten waar intra- en extramuraal samenkomen, blijken aan beide zijden van de muren bijzondere betekenis te krijgen. Bewoners van een instelling voelen zich opgenomen in een groter geheel (Dekkers: plaatselijke kerk, Taco Bos: klooster) als vorm van maatschappelijke integratie, terwijl de instellingsvoorganger in de plaatselijke kerk de ‘andere wereld’ representeert waaraan men gewoonlijk voorbijgaat. Deze grensoverschrijdende vormen van vieren scheppen bondgenootschappen.

Ruimte voor vrijblijvendheid

De vieringen in bijzondere settings zijn situationeel. De samenstelling van de ‘gemeente’ is temporeel begrensd. Ook al blijven mensen soms levenslang in de zorg, het is niet meer vanzelfsprekend dat zij op dezelfde plek en met dezelfde voorzieningen zullen blijven wonen. De veranderingen van samenstelling betekent een voortdurende ongelijktijdigheid in de mate van gewinning onder de bezoekers, van vertrouwen, van zich thuis voelen (Taco Bos). Omdat mensen vaak niet vrijwillig in een instelling verblijven, dragen zij soms hun verzet of ambivalentie tegenover de nieuwe situatie over op

de vieringen of de voorganger zelf. ‘Hoe kun je beweren dat ...’ Voor anderen is de viering juist de oase waar zij tot leven komen. Omdat het omgaan met grenzen in kwetsbare situaties een probleem kan zijn, wisselen sommigen af tussen een grote mate van emotionele aanwezigheid en kritische afstandelijkheid. Ook de eerder genoemde factoren van sociale codes en van (te) dicht op elkaars huid leven in een zorggemeenschap, kunnen de ambivalentie versterken. Waar in een kerkelijke gemeente de betrokkenheid als bouwsteen van gemeenschap wordt gezien, is vaak in bijzondere settings de mogelijkheid van vrijblijvendheid van even groot belang voor de gemeenschapsvorming, een ‘floating community’ (Taco Bos).

Varianten van ontmoeten en vieren

In de veelkleurige praktijkverhalen zien we dat de vieringen en bezinningsmomenten niet op zichzelf staan, maar in allerlei variaties ingebed worden in de momentane leefgemeenschappen. Taco Bos schrijft over varianten van stilteavonden en vieringen. Dekkers beschrijft de speciale vieringen voor doelgroepen binnen de instelling. Tanja beschrijft vieringen én bijbelstudiekringen, en Brandsma is opgehouden met vieringen in het Exodushuis maar leidt wel zingevingssavonden. Steeds wordt gezocht naar de passende vorm bij de soort gemeenschap afgestemd op de mogelijke deelnemers. Vieren is één van de vormen.

Herwaardering van de marge

Zorg is geen populair maatschappelijk gegeven. Niet alleen wordt werken in de zorg in vele opzichten ondergewaardeerd, zij die afhankelijk

zijn van zorg voelen zich vaak in de marge van de samenleving staan: te weinig gezien in hun zorgnood, te weinig in staat om deel te nemen aan sociale omgang. Voor velen is stigmatisering ook een last. Ook militairen kunnen terecht komen in een geïsoleerde positie ten opzichte van een maatschappij die hun ervaringen en motieven niet begrijpt. De marginalisering heeft vaak invloed op gevoelens van zelfwaardering. Vieringen zijn vaak een vorm van ‘*empowerment*’. *Empowerment* vraagt om erkenning van de waarde van hun specifieke ervaringen, ook al zijn die ervaringen vaak ongewenst. Het vraagt om taal en beelden die een performatief effect op gevoelens van waardigheid kunnen hebben. Het vraagt ook om de ‘relokalisering’ van hun onbegrepen ervaringen en marginale positie in relatie tot de centrale vragen van mens-zijn en maatschappijvorming. De meest voor de hand liggende vraag is wat kwetsbaarheid voor mensen betekent. Maar ook waarom mensen niet alleen voor dementie bang zijn, maar ook voor mensen die dementeren? Waarom willen anderen niet horen wat ik als verslaafde of als gedetineerde asielzoeker meemaak? Daarmee wordt bevorderd, op zijn minst symbolisch, dat mensen in de marge weer deel uitmaken van de mensgemeenschap en iets bij te dragen hebben aan maatschappelijke vragen.

Existentiële betrokkenheid

Als het gaat om de inbreng van bijbelverhalen of andere teksten, zien we dat de encenering ervan een belangrijke rol speelt. Gezamenlijk gaan de voorganger en aanwezigen ‘de boot in’ en beleven de storm op het meer. Niet de ver-

halen op zich spreken een taal, maar pas wanneer ze zich realiseren in de werkelijkheid van de gemeenschap worden ze toegeëigend door de deelnemers. Existentiële thema’s, herkenning en identificatie gaan voor systematisch-theologische overwegingen. Zowel Brandsma als Tanja spreken over de bevestiging die mensen zoeken in het geloof, in de teksten en bij de voorganger. Het veelal autobiografisch lezen van teksten door deelnemers aan de bijeenkomsten vormt een specifieke hermeneutische uitdaging voor de voorganger om de deelnemers te begeleiden in hun betekenisgeving.

In het algemeen kan men zeggen dat de specificiteit van de situatie allerlei polaire of dialectische verhouding op scherp zet: afstand en nabijheid, traditie en context, verbale en non-verbale vormen, bijzonderheid en algemeenheid. Dat maakt dat de condities niets nieuws onder de zon bevatten en tegelijk iedere keer anders en nieuw verstaan moeten worden. Wat vraagt dat van de voorganger?

Competenties van voorgangers

Als het gaat om een theologische of zingevingscompetentie, zien we dat de voorgangers heel duidelijk een visie hebben op het belang van zingeving, liturgie en gemeenschap en op hun eigen rol hierin. Dat wordt ook van hen gevraagd in de toenemende druk op functionalisering en resultaatgerichtheid binnen de zorg. De liturgische visie van Quartier laat zien hoezeer voor de voorgangers zelf geldt dat zij ook in hun persoonlijke spiritualiteit ontvankelijk blijven voor de ‘anti-structuur’ van gebed en liturgie.

Voor het voorgaan in de vieringen zijn uiteraard *hermeneutische, rituele en verbeeldende competenties* gevraagd. De concrete uitdagingen hierbij liggen op het gebied van specificiteit. Iedere setting roept een ander levensgevoel en andere levensvragen op. De voorganger benoemt deze in taal en ritueel en plaatst die specificiteit in een breder levensbeschouwelijke kader. Dat biedt erkenning van de particuliere ervaringen en voegt ze tegelijk in in het algemeen menselijke.

Iets soortgelijks geldt voor *communicatieve competenties*. De voorganger zal allereerst een bepaalde veiligheid kunnen scheppen. Dat kan soms door ‘onveiligheid’ heen, zoals Brandsma laat zien. Niemand wordt uitgelachen. Niemand moet meedoen. Alleen in een veilige atmosfeer komt het uitnodigend karakter tot bloei. Iedere setting heeft daarbij een eigen taalspel en communicatieve codes. Ruzies en spanningen zijn evident aanwezig. Soms moet de voorganger bekwaam zijn in het aanleggen van omwegen en noodleidingen. De meertaligheid, ook in non-verbale communicatie is essentieel. De wens om gemeenschap te vormen vraagt van de voorganger dat hij of zij performatief en expressief deze boodschap overbrengt, ofwel belichaamt.

De oecumenische openheid vereist een ‘*inclusiviteits*’-competentie in het vinden en aanwenden van symbolen, beelden en taal. Om betekenis te hebben moet een symbool geworteld zijn in een traditie. Tegelijk moet het symbool zo ontsloten worden dat het toegankelijk is voor een zo breed mogelijk publiek. Door de specifieke ervaringen van de aanwezigen aan een traditioneel of algemeen menselijk symbool ►

te relateren, biedt de voorganger erkenning van die ervaringen en verbindt deze met die van andere mensen.

Alles wijst erop dat de vieringen qua voorbereiding om zorgvuldigheid vragen om tot een kern te komen maar qua uitvoering tevens een groot *improvisatievermogen* vereisen. Dat geldt evenzeer bij het aankleden van een ruimte als bij de interactie in de viering. Het geldt ook met het oog op de omgang met mensen voor en na de viering, met hun onderscheiden motieven, belangen, vermogens en verwachtingen. Individualiteit van de betrokkenen staat veelal onder hoogspanning en valt niet zomaar in te voegen in een gemeenschappelijkheid. Dat vereist van de voorganger een *dialectisch vermogen* om met de verhoogde waar men zich bevindt, ten tweede om met de snelle wisselingen tussen polen te kunnen meebewegen spanning tussen de polariteiten om te gaan, ten eerste om te kunnen onderscheiden.

Pelgrimsstoet

De dynamiek van polariteiten, de tijdelijkheid en vrijblijvendheid verzetten zich tegen vaste vormen. De vorm van de gemeenschap is onzeker, de samenstelling ook. De bestendiging is daardoor een probleem, maar dat is ook niet het eerste doel. Het doel is het vormen van bondgenootschap vanuit het gegeven van deelgenootschap en lotgenootschap. De praktijkvoorbeelden tonen creatieve en gelukte mogelijkheden ertoe. Deze reflectie wijst op de nodige condities en competenties. Iedere keer haken nieuwe mensen aan en haken andere mensen af, om allerlei persoonlijke en situationele redenen. Het beeld van de kring voldoet

niet, maar dat van een ellips evenmin. Het beeld van een pelgrimsstoet, zoals ook bij Quartier aanwezig, biedt misschien mogelijkheden: mensen in verschillende samenstellingen onderweg, deelgenoot in de reis en de verwachtingen die de reis oproept, lotgenoten in de ontberingen en omstandigheden, bondgenoten in het met elkaar een eindje meelopen. <

Noot

¹ In: Koehoorn, J. (red.) (1991). *Wie geen doel heeft kan niet verdwalen*. Deventer: Kokgreven, 141.

Ciska (dr. F.) Stark is docent Praktische Theologie en directeur Onderwijs van de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam/Groningen.
fstark@pthu.nl

Martin (prof. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit locatie Groningen
mw Walton@pthu.nl

Praktische theologie 2007-2012

Vanaf de geboorte van de discipline hebben vragen naar de themas die door praktisch theologen onderzocht zouden moeten worden en vragen naar de methoden om kennis te verkrijgen het onderzoek voortdurend begeleid. Kritische vragen zijn ook gesteld ten aanzien van de theorieën die de praktische theologie gebruikt om de verzamelde data beter te kunnen begrijpen. Daarnaast zijn regelmatig vragen gesteld over het theologisch karakter van de praktische theologie. Door al deze vragen is de praktische theologie in haar onderlinge discussies vaak met zichzelf bezig geweest. Tegenwoordig zien we echter dat deze vragen vooral in relatie tot concrete empirische onderzoeken opkomen.

‘Keine der theologische Disziplinen hat so hartnäckig ihr eigenes Selbstverständnis zu ihrem Thema gemacht wie die Praktische Theologie’, stelt Albrecht Grözinger in 1989. In een overzichtsartikel over de Nederlandse praktische theologie in 2002 schrijft Molendijk, dat hij als buitenstaander de indruk heeft dat er binnen de praktische theologie continu gediscussieerd wordt over de fundamenteën van het vak. De praktische theologie worstelt met zichzelf.

Nu kunnen we dat zo niet meer zeggen, hoewel fundamentele epistemologische, ontologische en methodologische vragen nog steeds worden gesteld en mijns inziens ook gesteld moeten worden. Tegenwoordig zien we echter

dat deze vragen vooral in relatie tot concrete empirische onderzoeken opkomen. Achtereenvolgens staan we stil bij de onderzoeksthema's van de laatste jaren, de wetenschappelijkheid van de empirische theologie, de geadresseerden en ten slotte de theologische dimensie.

Onderzoeksthema's

Ook in de in dit trendbericht besproken publicaties wordt de vraag waar de praktische theologie onderzoek naar doet (of dient te doen) regelmatig gesteld. Eerdere debatten lijken daarin te worden meegenomen. Uitvoerig behandelt bijvoorbeeld Ruard Ganzevoort in zijn *presidential address* voor de conferentie van de Internati- ▷

onal Academy of Practical Theology (IAPT) van 2008 in Chicago de vraag naar gemeenschappelijke kenmerken van het internationale praktisch theologische onderzoek (Ganzevoort 2009). Hij ziet een groeiende consensus en spreekt over een gemeenschappelijk centraal domein van de 'geleefde religie'. Ganzevoort onderscheidt daarin zes concentrische cirkels: ambt (de leiding van een geloofsgemeenschap), kerk, geloof, religie, cultuur en samenleving. Alle onderzoeken die hij kent richten zich op een of meer van deze cirkels. Ook in de keuze voor de methoden ziet hij overeenstemming ontstaan.

Van der Ven stelde eerder dat de praktische theologie zich ontwikkelt van een toepassingsdiscipline van systematische theologie ('*theologia applicata*'), via een studie van de religieuze zelfinterpretatie van gelovigen en gemeenschappen ('narratieve benadering', '*lived faith*' benadering), en religieuze praktijken ('*lived religion*' benadering), naar een praktische religiewetenschap (georiënteerd op theorievorming over religie in private en publieke contexten).

'Geleefde religie'

De eerdere benaderingen, en zelfs wat is aangeduid als het 'clericale paradigma' (Farley)), komen we echter, zoals blijkt uit dit trendbericht, nog volop tegen. Bij de focus op 'geleefde religie' gaat het, zoals blijkt uit Dinter & Söderblom (2008), een bundel met 31 essays ter ere van Hans-Günter Heimbrock, om een grote variëteit aan overtuigingen en praktijken. Het gaat om fenomenologisch onderzoek naar de religiositeit van individuen en groepen in het alledaagse leven. Deze bloeit, in allerlei vormen en aanduidingen, ook buiten de 'georganiseerde religie'.

Daarbij kan het ook gaan om indrukwekkende gebeurtenissen die mensen brengen tot een vorm van intense bewondering of die een gevoel van devotie teweegbrengen.

Een voorbeeld van onderzoek is de analyse van de 'landing van de eerste Airbus 380 in Frankfurt en het beleven van dat moment in een menigte': '*people are holding their breath, wildly taking photos (...) screaming and clapping in their hands (...) everybody glued their eyes to the gigantic plane as if the new Messiah was about to arrive*'. De analyse vindt plaats met behulp van theorievorming aangaande pelgrimages en rituelen (Söderblom, in: Dinter & Söderblom 2008, 25-38).

Andere bijdragen gaan over de hoge saillantie van alledaagse spiritualiteit voor hen die zichzelf 'spiritueel' noemen, maar ook over de vlooiemarkt in Zürich, de symboolwaarden van de mobiele telefoon, creatieve verwerkingen van bijbelverhalen in werkschriftjes van leerlingen in het godsdienstonderwijs, *chillen* in kerkelijk jeugdwerk en dialoog en conflict in de klas tijdens het vak godsdienst. In de conceptuele perspectieven wordt onder andere in een zeer leeswaardige bijdrage de performativiteit van de perceptie geanalyseerd: wat doet aandachtig waargenomen worden met mensen in de pastorale gespreksvoering? Telkens gaat het in de bijdragen om de rijkdom van het concrete, lichamelijke, materiële en ruimtelijke, maar ook om de betekenis van de verbeelding in de geleefde ervaring.

'Religieuze identiteit'

In een andere verzamelbundel met lezingen van de in 2006 in Berlijn gehouden IATP-conferentie ►

(Gräb & Chardonnier 2009) wordt het domein van de praktische theologie bepaald als ‘christelijke gemeenschappen, binnen en buiten de traditionele kerkgenootschappen’ en als de culturele context waarbinnen de ‘praktijken van christelijke én andere religieuze gemeenschappen’ zich bevinden. Daarmee bestuderen praktisch theologen ook de ‘transformatie van religie in de moderne samenleving’.

De conferentiebundel met 47 bijdragen maakt duidelijk dat het daarbij bijvoorbeeld kan gaan om thema's als ‘spirituele narratieven van jonge mensen die wees zijn en getroffen zijn door HIV, aids en armoede (Müller), ‘jeugd en spiritualiteit in de context van het internet’ (Schmiedt-Streck), ‘gendernormen en hun gevolgen voor lichaam en ziel’ (Karle) en om de ‘spiritualiteit van kinderen’ (Dillen). Het concept ‘religieuze identiteit’ blijkt een sleutelbegrip. Contra Molendijk is er geen sprake van rondtollen rond de vraag wat praktische theologie is of zou moeten zijn.

Daarnaast blijkt de indeling in subdisciplines steeds meer obsoleet. Dat laat zich overigens ook demonstreren door monografieën als Lienau (2009), Capucão (2009), Zaccaria (2009), Quartier (2007) en Robinson (2007). Kunnen we de laatste twee, over respectievelijk begrafenisrituelen en huwelijksrituelen, nog plaatsen binnen de subdiscipline van de ‘casualia’, dat wil zeggen de geloofscommunicatie en de begeleiding bij gelegenheden, drempel- of scharniermomenten in de levensloop, de eerste drie overstijgen de gangbare indeling.

Lienau (2009) onderzoekt de online-gebedspraktijk, formuleert een *grounded theory* op basis van 487 gebedsteksten van twee websites

en zes interviews en laat zien hoezeer het internet de drempel om vrij, vrijuit en zeer persoonlijk te bidden verlaagt. Opvallend is hoe weinig gebruik wordt gemaakt van gecodificeerde, liturgische of door bijbelpassages (bijv. psalmen) gestempelde taal.

Zaccaria (2009) onderzoekt zowel de (specifieke kenmerken van) de participatie (bestaande uit ‘*belonging* en ‘*ritualising*’), alsook de *beliefs* van ‘gewone parochianen’ in een Zuid-Italiaans diocees, evenals de relatie daartussen. Deze exploratieve, kwantitatieve, studie naar volksreligiositeit neemt de (gemeenschappelijke) aanbidding van relieken, maar ook pelgrimages, processies en het bidden van de rozenkrans onder de loep, maar ook het effect daarvan op een aantal *sets of beliefs* (overtuigingen aangaande God, Jezus, de kerk en het lijden) en de accenten die zij daarin leggen.

Capucão (2009) onderzoekt de relatie tussen religiositeit en etnocentrisme door in te zoomen op de vraag of bepaalde visies van hedendaagse Nederlandse katholieken in de vier grote steden (N=451), op God, Jezus, de Geest, heil en de kerk, invloed uitoefenen op hun houding ten opzichte van minderheden en op eventuele etnocentrische opvattingen.

‘God lezen’

Het achterhaald raken van subdisciplinaire indelingen blijkt ook uit het indrukwekkende boek van Elaine Graham (2009) waarin essays van bijna twintig jaar praktisch-theologische reflectie zijn verzameld. Praktische theologie gaat volgens haar over *God-talk-in-the-world*. Het ‘spreken over God’ vindt plaats in woorden, maar ook in beeldende kunst, popsongs en zelfs

in de architectuur en daarin kunnen theologen ‘God lezen’. Het betekent dat ook de stemmen van de populaire cultuur een bron voor theologische reflectie zijn, omdat het gaat om een kader waarin mensen hun grondovertuigingen en fundamentele waarden tot uitdrukking zien komen (2009, 171). Zowel de stemmen van de ‘*high culture*’ als de populaire cultuur leveren in romans, toneel, films of muziek, zogeheten ‘betekenismatrices’: archetypen, mythen, helden en soteriologieën (bijv. in films als *The Matrix* of *The Shawshank Redemption*) die formatief zijn voor de ‘*stories we live by*’. In navolging van Clifford Geertz spreekt zij over cultuur als ‘een door mensen gesponnen web van betekenissen’ of, eenvoudiger, ‘wat mensen van de wereld maken’.

Graham ziet de praktische theologie als een brug tussen hedendaagse, cultureel gestempelde, ervaringen en de bronnen en normen van de traditie. Ze spreekt over het interdisciplinair analyseren van de ‘*lived experience of the people of faith*’. De praktische theologie genereert hierdoor praktische wijsheid, dat het leven van de hele kerk – en niet alleen van de *ordained ministry* – richting geeft.

Bonnie Miller McLemore (2012a; 2012b) stelt dat inzicht in de dynamiek van geloofspraktijken en in geloofservaringen bevorderlijk dient te zijn voor een ‘*embodied Christian faith*’ (2012b, 5) en dat praktische theologie als een academische discipline invloed heeft op de transformatie daarvan (2012b, 10). De indeling van de door haar geredigeerde lijvige *Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology* (met 56 auteurs!) wordt bepaald door haar opvatting van praktische theologie. Ze beschouwt deze als een activiteit van gelovigen in het alledaagse

leven, als een methode om ‘theologie in praktijk’ te bestuderen, als een overkoepelende term voor het curriculum van de subdisciplines in het theologisch seminarie (in de Amerikaanse betekenis) en als academische discipline. Het dient de praktische theologie volgens haar telkens te gaan om het verrijken van de ‘*life of faith for the sake of the world*’, om ‘geloof-in-actie’ of ‘geleefd geloof’ (2012a, 104).

Er is bij Miller-McLemore en de auteurs van de *Companion* echter ook een grote openheid voor het ontdekken van religieuze betekenissen en betekenisgeving in het alledaagse leven (2012b, Part I). Nieman en Cahalan maken in een essay een met Miller McLemore vergelijkbaar onderscheid tussen praktische theologie als een manier voor christenen om tot een theologisch oordeel te komen, als een vorm van theologisch handelen en reflecteren door voorgangers en kerkelijke leidinggevend en als een theologische discipline die zowel gericht is op doceren en leren als op onderzoek. Het gemeenschappelijke doel van praktische theologie formuleren zij als het bevorderen van gelovig discipelschap, opgevat als een gemeenschappelijk gedeelde roeping tot gelovig leven – en de focus is gericht op het leidinggeven dat voor dit discipelschap nodig is (Cahalan & Nieman, in: Bass & Dykstra 2008, 62-90, m.n. 67vv). Het gaat de auteurs van laatstgenoemde bundel om een manier van leven die gevormd is door het evangelie, met het oog op het welzijn van alle mensen (‘opdat zij leven en overvloed hebben’). Wat de theologische (bijv. christologische en/of eschatologische) criteria voor dat leven zijn, is echter onhelder (Bass & Dykstra 2008). ▷

Wetenschappelijk karakter

In 1987 poneerden Adriaanse, Krop en Leertouwer in hun boek over ‘het verschijnsel theologie’, dat de praktische theologie ‘als toegepaste wetenschap een bestaan leidt aan de rand van het universitaire leven’ (Adriaanse et al. 1987, 89). Intussen heeft de empirische theologie in het spoor van Hans van der Ven, Hans-Günter Heimbrock, Friedrich Schweitzer, Leslie Francis en anderen een hoge vlucht genomen. In Nederland, Duitsland en in toenemende mate in Groot-Brittannië, Australië, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten, laat (veel) praktisch-theologisch en praktisch-religiewetenschappelijk onderzoek zich niet langer vorm en inhoud geven zonder empirische methoden en zorgvuldige methodologische verantwoording.

De praktische religiewetenschap blijkt zich volop in wetenschapstheoretische discussies over waarheid en methode, naar de verhouding tussen deductie en inductie (Schilderman, in: Francis, Robbins & Astley 2009, 27-41) en naar de verhouding tussen data en theorievorming te bewegen (Hermans, in: Francis, Robbins & Astley 2009, 73-99) en zich met kwalitatief hoogstaand onderzoek in het hart van theologie én religiewetenschap te positioneren. De positieve oordelen bij de onderzoeksvisitaties van de laatste jaren, ook van praktisch theologisch onderzoek aan confessionele instellingen, bevestigen dit beeld.

Empirisch onderzoek lost hiermee een belofte in, die eerder ook ten aanzien van de praktische theologie in bredere zin werd geformuleerd. De eerder genoemde Elaine Graham (2009, xii) beweert, sprekend over de jaren negentig, dat er sprake was van een ‘renaissance as an academic

discipline’. Rick Osmer (2008) geeft aan dat de praktische theologie tegenwoordig – met een, ik voeg toe, zorgvuldige en telkens noodzakelijke empirisch-methodologische verantwoording vanwege de navolgbaarheid – antwoord geeft op descriptieve vragen (‘*what is going on?*’) en interpretatieve vragen (‘*why is this going on?*’). Daarna worden pas normatieve (‘*what ought to be going on?*’) en strategische vragen (‘*how might we respond?*’) behandeld. Daardoor wordt voorkomen dat theologie en religiewetenschap abstraheren van de werkelijkheid, de ‘*real life situation*’.

Osmer acht deze volgorde in de werkwijze overigens ook van belang voor degenen die leiding geven aan een geloofsgemeenschap (‘*empirical research by congregational leaders*’) en voorziet de genoemde stappen van een bijbels-theologische kwalificatie. Hij spreekt over ‘priesterlijk luisteren’, ‘wijsheid’, ‘profetisch onderscheidingsvermogen’ en ‘dienend leiderschap’.

Voorbeelden van empirisch onderzoek

Ook *scholars* in de praktische theologie houden zich echter tegenwoordig aan de genoemde volgorde, waarbij het regelmatig voorkomt dat normativiteit en strategie (toepassing) buiten het onderzoek vallen en het blijft bij het verzamelen van data, methodologische verantwoording, theorievorming en discussie. Daarmee wint het onderzoek echter aan gezag.

Daarvan zijn meerdere voorbeelden te geven. Kon bijvoorbeeld in 1975 Rudolf Bohren in het boek *Das Gott schön werde* nog prachtig, met verwijzing naar het werk van de Heilige Geest, schrijven over het belang van het waarnemen van gaven van mensen (charismata), tegen-

woordig is het ondenkbaar dat dit belang niet onderbouwd wordt door methodisch uiterst zorgvuldig opgezet kwantitatief en kwalitatief empirisch onderzoek (Baumert 2011; Klein, in: Gräb & Charbonnier 2009, 333-342).

Een ander voorbeeld is een empirisch onderzoek naar rolopvattingen van predikanten. Hieruit blijkt dat predikanten sterk binnenkerkelijk zijn gericht en missionaire communicatie vanwege de omvang van de gemeente, de ruime taakomschrijving en vooral de werkdruk, niet tot de prioriteiten van het predikantswerk wordt gerekend (Van Holten 2009). Dit tempert de normatieve toonzetting van het huidige missionaire elan.

Een derde voorbeeld is een studie naar de beleving van preken (Pleizier 2010). Methodologisch munt deze studie uit in de precisering van de stappen die in de ontwikkeling van een *grounded theory* worden gezet. De resultaten van dit kwalitatieve onderzoek laten zien, dat hoorders zich niet alleen kunnen identificeren met de *topics* van een preek, maar ook met de taal en met narratieve situaties. Identificatie vindt echter ook plaats in relatie tot de voorganger. De wijze waarop de voorganger aangeeft de situatie van de hoorders te kennen speelt daarin een grote rol. Hoorders blijken echter niet alleen te luisteren vanuit de eigen situatie, maar ook met de situaties van anderen in gedachten. Pleizier spreekt over ‘*third person identifications*’. Het voorbeeld van dit onderzoek laat zien hoezeer empirisch onderzoek corrigerend werkt ten opzichte van een ontwerpende homiletiek.

Een vierde voorbeeld is het etnografische onderzoek van Brouwer (2009). Brouwer beschrijft en analyseert door middel van partici-

perende observatie. Op basis van een kolossale hoeveelheid *fieldnotes* en met een aangescherpte methodische waarneming die zorgvuldig wordt toegelicht vertelt én ontleedt hij het fascinerend verhaal van een doorsnee protestantse geloofsgemeenschap in haar context. Daarbij brengt hij de geschiedenis van de gemeente in episodes in beeld, de kerkopbouwkundige dromen van het begin, de invloed van de voorgangers op de verschuivende profielen van de gemeente, de oorsprong van onderscheiden stromingen binnen de gemeente. Hij beschrijft kritisch hoe de brugfunctie naar de wijk, naar andere religieuze gemeenschappen en naar thema’s in de wijk, ‘een armoedig bestaan leidt’. Brouwer toont aan dat het bijbels-theologische begrip *koinonia* zich laat vertalen in de taal van het *social capital* en zich daarmee laat ‘betrappen’ en ‘zichtbaar maken’, niet alleen in de interne verbindingen van een gemeente, maar ook in de externe. Hij toont aan dat er in deze gemeente, mogelijk exemplarisch voor andere geloofsgemeenschappen, een spanning is ‘tussen ambitie en realiteit’ (Brouwer 2009, 29).

Een vijfde voorbeeld van empirisch onderzoek is het zeer uitgebreide onderzoek naar de catechese rond de *Konfirmation* dat onder leiding van Friedrich Schweizer en anderen in 2007 met meer dan 11.000 jonge respondenten, 5700 ouders en 1600 catecheten is uitgevoerd. In welke onderwerpen zijn *Konfirmanden* geïnteresseerd? Hoe kunnen catecheten leren reageren op voor hen verrassende of schokkende theologische uitspraken van jongeren? Hebben catecheseretraines (weekenden) de voorkeur boven wekelijkse bijeenkomsten? Het onderzoek onderstreept de grote rol die ouders, het gezin en zelfs groot- ➤

ouders spelen bij de motivatie van de jongeren (Böhme-Lischewski et al. 2010; Schweizer et al. 2010). Zorgvuldige waarneming is voor al deze onderzoeken fundamenteel.

Geadresseerden

Bovenstaande vijf voorbeelden zijn afkomstig uit subdisciplines van de praktische theologie, die zich de afgelopen vijftientig jaar in een voortgaand differentiatie- en specialisatieproces tot *Expertendisziplinen* hebben ontwikkeld. In andere trendberichten in *Handelingen* wordt telkens aan een van deze subdisciplines aandacht geschonken. Als nieuwe loot geldt sinds eind jaren negentig de subdiscipline van de *regational studies of praktische ecclesiologie* gericht op het beschrijven en interpreteren van geloofsgemeenschappen, naast de vooral op verandering en innovatie gerichte, gemeente- of kerkopbouw. Opmerkelijk is in alle subdisciplines de oriëntatie op degenen die in een geloofsgemeenschap leiding geven, die betrokken zijn bij bijvoorbeeld pastoraat, catechese, preekvoorbereiding, gemeenschapsvorming of diaconaat. Het lijken de *concerns* van de begeleiding van geloofsgemeenschappen die bepalend zijn. Dat roept de vraag op, *wie* praktisch theologen naar eigen zeggen op het oog hebben met hun onderzoek.

John Reader (2008) onderzoekt de impact van de globalisering, de betekenis van het 'lokale' en de toenemende betekenis van *face-to-face* ontmoetingsgelegenheden. *Worship* en de media komen aan bod, maar ook marketingtheorieën, evenals het consumentisme, de nieuwe economie (en uitbuiting), nieuwe spiritualiteit en detraditionalisering. Alle veranderingen die teweeg worden gebracht door globalisering wor-

den echter geanalyseerd met het oog op *worship, pastoral care and youth ministry*, waarin niet langer met vertrouwde categorieën kan worden gewerkt. De adressanten zijn Christian *ministers*.

In de eerder genoemde Miller McLemore (2012a; 2012b) zijn de adressanten van de praktische theologie de voorgangers (de '*ministry*') en de gelovigen (2012a, 109). Door situaties, episodes en contexten beter te begrijpen, stelt Osmer (2008), kunnen '*congregational leaders*' nieuwe perspectieven ontwikkelen at in een geloofsgemeenschap plaatsvindt en daardoor, zo luidt de vooronderste adequatere strategieën ontwikkelen voor wat plaats zou moeten vinden. Ook voor Nieman & Cahalan luidt het antwoord op de vraag voor *wie* praktisch theologisch onderwijs én onderzoek is bedoeld: de voorganger en kerkelijke werker, maar nadrukkelijk met het oog op de toerusting van de gelovigen zodat zij zich in de wereld gezonden weten. Hoewel praktische theologie bij hen gericht is op discipelschap en daarbinnen vooral op voorgangers in geloofsgemeenschappen, gaat het om de '*mission in the world*' (m.n. 79).

Dat veel praktisch-theologisch onderzoek vooral de leiding van geloofsgemeenschappen op het oog heeft blijkt ook uit onderzoeken van Doornenbal (2012) en Smit (2011). De empirie die in deze studies wordt onderzocht is hier juist het curriculum dat ten behoeve van de opleiding tot pastor of tot leider van een gemeente is ingericht. Is er voldoende ruimte voor het leren van competenties om met mensen met een verstandelijke beperking om te gaan en wat houden deze competenties in (Smit)? En is er genoeg aandacht voor hedendaagse convergerende inzichten aangaande leiderschap zoals deze in

nieuwere managementliteratuur en binnen de *emerging church conversation* en in de reflecties op de *missional church* zijn ontwikkeld (Doornenbal)?

In zekere zin komt de praktische theologie in deze studies terug bij haar oorsprong.

Het was een curriculumherziening die ten grondslag lag aan de eerste leerstoel in Wenen en latere herzieningen werden vrijwel altijd gemotiveerd en gelegitimeerd door het verlangen naar een grondiger praktijkoriëntatie voor de *Kirchenleitung*. Dat laatste komt overigens ook helder naar voren in het overzicht dat Osmer & Mikoski (2011) schreven over tweehonderd jaar praktische theologie in Princeton Theological Seminary. Het ging telkens om het bieden van *guidance for future pastors*, waarbij opvalt hoe het bewustzijn van de invloed van de context van de geloofsgemeenschap en de noodzaak om deze grondig te analyseren toenam, zonder de diepe betrokkenheid op de openbaring en theologische reflectie op te geven.

We kunnen overigens niet stellen dat empirisch onderzoek in de praktische theologie altijd pastores en/of geloofsgemeenschappen op het oog heeft. Weliswaar geldt de kerk als een van de '*publics*' van de theologie, maar onderzoek vindt ook plaats met het oog op de wetenschap en de samenleving ('*other audiences*'). Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de leiding van scholen, maar ook aan politici, beleidsmakers en ambtenaren.

In een bundel bijdragen aan de conferentie van 2006 van de International Society for Empirical Research in Theology (ISERT) acht Francis

bijvoorbeeld onderzoek naar de consequenties van religiositeit en religieuze tradities, naar spiritueel en sociaal kapitaal, van belang voor '*custodians of religious traditions*', maar nadrukkelijk ook voor '*those who are concerned with the stability of the social order and with the well-being of individuals*' (Francis, in: Francis, Robbins & Astley 2009, 127-152, m.n.128).

Een voorbeeld is ook de bundel met bijdragen aan de ISERT-conferentie van 2008, over de betekenis van religie in en voor het publieke domein (Francis & Ziebertz 2011). In de bijdragen valt niet alleen de grote finesse en accuratesse op waarmee empirisch religiewetenschappelijk onderzoek wordt uitgevoerd, bijvoorbeeld naar de visie van jongeren uit verschillende religies ten aanzien van religieus gelegitimeerd geweld in conflictsituaties, naar de mate van instemming met 'klassieke' onderdelen van de religieuze leer of naar de vraag of er aandacht is voor religieuze achtergronden bij het begin van het basisonderwijs, maar ook dat het adres van deze studies, zeker in het post-9/11-tijdperk, veel meer de bredere samenleving, en daarbinnen vooral de domeinen van cultuur, educatie en politiek betreft dan de kerkelijke leiding.

Het maakt wel benieuwd of en in hoeverre beleidsmakers en leidinggevend kennis nemen van dit belangwekkende onderzoek en of en in hoeverre het werkelijk traceerbare invloed uitoefent op discussies en te nemen beslissingen. Het 'gat' tussen wetenschappelijke publicatie en praktisch geïnteresseerd publiek wordt misschien nog het snelst gedicht in die contexten waarin onderzoek noodzakelijk of althans van belang geacht wordt. Dat lijkt in toenemende mate de kerk te zijn, omdat zowel in de initiële

opleiding als in de permanente educatie onderzoeksresultaten worden ingebracht, maar het geldt vooral voor scholen en de zorgsector; settingen die feitelijk ook veel onderzocht worden, doorgaans in interdisciplinaire samenwerkingsverbanden.

Een theologische discipline?

Leslie Francis geeft in een overzicht van onderzoek naar religiositeit binnen verschillende religies en denominaties aan dat een empirisch-theologische benadering een meerwaarde kan hebben boven een sociaalwetenschappelijke benadering (Francis, in: Francis, Robbins & Astley 2009, 127-152).

Dit geldt volgens hem voor verschillende dimensies van religiositeit, te weten lidmaatschap, zelfidentificatie en toebehoren (*affiliation*), geloofsovertuiging (*belief*), praktijk (*practice*) en houding (*attitude*). Ten aanzien van *affiliation* kunnen empirische theologen een scherper oog hebben voor de theologische verschillen binnen de christelijke traditie. Ze zijn zich ten aanzien van *beliefs*, de conceptualisering van geloofsovertuigingen en het meten van de mate van instemming daarmee, beter bewust van de moeilijkheden. Ze begrijpen *religious practices*, zoals het gebed, wat betreft complexiteit, subtiliteit en theologische verschillen, beter dan sociale wetenschappers. Ten slotte is een empirisch theoloog juist als theoloog beter thuis in de affectieve respons ten opzichte van religie door diens kennis van de innerlijke en spirituele aspecten van de christelijke traditie.

Ik denk dat religiewetenschappers bij elk van deze claims van Francis vragen zullen stellen, vertrouwd als zij zijn met discussies rond 'deel-

nemer-buitenstaander'-perspectieven of *emic* en *etic* benaderingen. Binnen de empirische theologie als geheel valt de laatste jaren wel op dat de theologische dimensie in het onderzoek verschaalt of in elk geval de vraag naar de aanwezigheid ervan doet stellen. Waar Van der Ven in de empirische cyclus in het begin van de jaren negentig nog nadrukkelijk opteerde voor theologische inductie, zich in de systematische theologie bewoog, bijvoorbeeld om theodiceemodellen te formuleren ten einde deze te kunnen 'testen', en waar hij ook een belangrijke rol toekende aan de theologie ten aanzien van de normativiteit, lijkt de theologie in het hedendaagse praktisch-religiewetenschappelijke onderzoek afwezig, ofschoon de resultaten van het onderzoek wel theologische implicaties bevatten.

Toch verbindt bijvoorbeeld Chris Hermans aan het einde van een grondige analyse van de vraag naar kennisverwerving in empirisch onderzoek naar religie, een *niet-reductionistische* religietheorie met een theologisch incarnatiemodel. Het laatste impliceert, zoals eerder ook Van der Ven betoogde, dat er geen tegenstelling is tussen goddelijk en menselijk handelen: '*In the act of faith (...) God takes over*' (Hermans, in: Francis, Robbins & Astley 2009, 97). 'Niet-reductionistisch' geeft aan dat religieuze praktijken niet kunnen worden teruggebracht tot een psychologische, neurologische of sociologische oorsprong, een '*natural*' en '*observable cause*'. Zowel de theologie als een niet-reducerende theorie van de religie, zoals de theorie van William James, rekenen met de realiteit van 'sporen en tekenen van een transcendente werkelijkheid in de immanente werkelijkheid' ('*there are* (onderstr. dR) *traces and signs*'). Beide beogen

recht te doen aan het perspectief van deelnemers aan religieuze praktijken. Een theologische conceptualisering kan behulpzaam zijn voor een wetenschappelijke interpretatie. Daar ligt mijns inziens het gelijk van Francis.

In andere bijdragen in Francis, Robbins & Astley 2009 zien we hoe onderzocht wordt in welke mate theologische veronderstellingen over het bijzondere van christelijk onderwijs in de praktijk zichtbaar zijn in bijvoorbeeld de kwaliteit van het onderwijs, de kwaliteit van de relaties tussen leerlingen en tussen leerling en docent en in de voorbereiding voor het latere leven. Zijn de, theologisch gestempelde, doelstellingen van de scholen consistent met de ervaringen van leerlingen, wanneer zij op hun onderwijs terugzien? (Ap Siôn, Francis & Baker, in: Francis, Robbins & Astley 2009, 217-245).

Een met Hermans vergelijkbare, zij het anders beargumenteerde, stap zetten Swinton en Mowat (2007). Zij pleiten voor een integratie van praktische theologie en kwalitatief onderzoek en houden vast aan de reële mogelijkheid van openbaring, al zien ze de begrenzing van kwalitatief onderzoek om dit aan het licht te brengen scherp onder ogen. Kwalitatief onderzoek kan op z'n hoogst de contexten, episodes en tradities beschrijven waarbinnen de openbaring wordt geïnterpreteerd en waarbinnen deze geacht wordt bepalend te zijn voor het leven. Het biedt inzicht in praktijken die door openbaring zijn ontstaan. Praktische theologie kan een adequatere afstemming van Gods zelfcommunicatie (lees: openbaring) en christelijke praktijken mogelijk maken.

In het hoofdstuk van Swinton in Miller-McLemore (2012a) zien we overigens hoe de

notie van de beperking een ontologische, antropologische realiteit vormt. Het is een bepalende karakteristiek van het mens-zijn. Elke mens is mede afhankelijk van anderen, niet alleen de gehandicapte mens.

Pete Ward (2009) verbindt cultuurstudies met de leer van de Triniteit, met behulp van theologische reflecties van onder andere Zizioulas, Karl Barth en Gregorius van Nyssa, om te laten zien hoe het evangelie door tal van christelijke praktijken in de breedte van de cultuur wordt bemiddeld en hoe de kerk, in al haar fluïde vormen, het 'leven in God' uitbreidt buiten de institutionele kaders. De kerk schetst hij als een 'cultureel veld'. Cultuuranalyse biedt de theologie nieuwe waarnemingsmogelijkheden om te zien hoe de Geest van God instroomt in allerlei culturele expressies. Ward stelt ook dat de *perichorese* van God het leven van een geloofsgemeenschap bepaalt en dat deze omgekeerd in gemeenschap met God verkeert. In deze vorm van praktische theologie worden in feite missiologie, systematische theologie en cultuuronderzoek bij elkaar gebracht.

Ten slotte noem ik in dit trendbericht hier nog de bundel die verscheen bij het afscheid van Evert Jonker (Asscher et al. 2011). Volgens diverse bijdragen gaat het in de praktische theologie in de lijn van Jonker om aandachtig, finzinnig, geconcentreerd en opmerkzaam waarnemen, wat tijd vergt, geduld en opschorting van het oordeel. Dit waarnemen gebeurt met een open oog voor het geheim van het geloof van de ander en voor de mogelijkheid dat God ter sprake komt. Geleefde religie en geleefd geloof worden waargenomen en geëvalueerd, maar het gaat ook om het ontwerpen van en methodisch reflecte-

ren op gelovig leren (bijv. om te bidden, om te hopen) en op het geloofsgesprek. De christelijke symbooltaal, de verbeelding van de ander, maar ook cultuur taal die de existentie raakt, waarin de hoop wordt gewekt. <

Literatuur

- Adriaanse, H.J., Krop, H.A. & L. Leertouwer, L. (1987). *Het verschijnsel theologie: de wetenschappelijke status van de theologie*. Meppel: Boom.
- Asscher, E., Heyen, H. & Schaap-Jonker, H. (red.) (2011). *Hartstocht voor het mogelijke. Praktisch-theologische verkenningen opgedragen aan Evert Bergambacht*: 2VM.
- Baumert, M. (2011). *Natürlich / vernatürlich: Charismen entdecken und weiterentwickeln. Ein praktisch-theologischer Konkretion*. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
- Bass, D.C. & Dykstra, C. (2008). *For Life Abundant. Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Böhme-Lischewski, S., Isebast, V., Haeske C., Ilg, W. & F. Schweizer (Hrsg.) (2010). *Konfirmandenarbeit gestalten. Perspektiven und Impulse für die Praxis aus der Bundesweiten Studie zur Konfirmandenarbeit in Deutschland*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Brouwer, R. (2009). *Geloven in gemeenschap. Het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap*. Kampen: Kok.
- Capucao, D.D. (2010). *Religion and Ethnocentrism. An empirical-theological study of the effects of religious attitudes towards attitudes towards minorities among Catholics in The Netherlands*. Leiden: Brill.
- Dinter, A. & Söderblom, K. (ed.). (2008). *Lived Religion. Conceptual, Empirical and Practical Theological Approaches. Essays in Honor of Hans-Günter Heimbrock*. Leiden: Brill.
- Doornenbal, R. (2012). *Crossroads. An Exploration of the Emerging-Missional Conversation with a Special Focus on 'Missional Leadership' and Its Challenges for Theological Education*. Delft: Eburon.
- Francis, L.J., Robbins, M. & Astley, J. (Eds) (2009). *Empirical Theology in Texts and Tables. Qualitative, Quantative and Comparative Perspectives*. Leiden: Brill.
- Francis, L.J. & Ziebertz, H.G. (Eds.) (2011). *The Public Significance of Religion*. Leiden: Brill.
- Ganzevoort, R.R. (2009). *Forks in the Road when Tracing the Sacred. Practical Theology as Hermeneutics of Lived Religion*, [online]. [Link naar aanvullen, Henk](#)
- Gräb, W. & Charbonnier, L. (Eds.) (2007). *Secularization Theories, Religious Identity and Practical Theology. Developing International Practical Theology for the 21st Century*

- International Academy of Practical Theology*. Berlin: Lit.
- Graham, E. (2009). *Words Made Flesh. Writings in Pastoral and Practical Theology*. London: SCM Press.
- Holten, J. van (2009). *Rol en roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rol opvatting van aanstaande, beginnende en oudere predikanten gerelateerd aan hun roepingbegrip*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Lienau, A.-K. (2009). *Gebete im Internet. Eine praktisch-theologische Untersuchung*. Erlangen: Verlag Christliche Publizistik.
- Merzyn, K. (2010). *Der Rezeption der kirchlichen Trauung. Eine empirisch-theologische Untersuchung*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Mikoski, G.S. & Osmer, R.R. (2011). *With Piety and Learning. The History of Practical Theology at Princeton Theological Seminary*. Berlin: Lit.
- Miller-McLemore, B.J. (2012a). *Christian Theology in Practice. Discovering a Discipline*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Miller-McLemore, B.J. (2012b). *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Osmer, R.R. (2008). *Practical Theology. An Introduction*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Quartier, Th. (2007). *Bridging the gaps: an empirical study of catholic funeral rites*.
- Pleizier, T. (2010). *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory study in empirical theology and homiletics*. Delft: Eburon.
- Reader, J. (2008). *Reconstructing Practical Theology. The Impact of Globalization*. Aldershot: Ashgate.
- Robinson, R. (2007). *Celebrating unions. An empirical study of notions about church marriage rituals*.
- Schweizer, F., Ilg, W. & Simojoki, H. (2010). *Confirmation Work in Europe. Empirical Results, Experiences and Challenges. A Comparative Study in Seven Countries*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Smit, J. (2011). *Competenties voor pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Een praktisch-theologisch onderzoek naar leerprocessen van pastores*. Amersfoort: Wilco.
- Swinton, J. & Mowat, H. (2007). *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press.
- Ward, P. (2008). *Participation and Mediation. A Practical Theology for the Liquid Church*. London: SCM Press.
- Zaccaria, F. (2009). *Participation and Beliefs in Popular Religiosity. An Empirical-Theological Exploration among Italian Catholics*. Leiden: Brill.

Henk (prof.dr. H.P.) de Roest is hoogleraar Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.
hpderoest@pthu.nl

‘Veranderende verhoudingen in tijden van onbehagen’

Wegens grote belangstelling nog een keer de driedaagse masterclass van de Stichting Contextueel Pastoraat onder leiding van drs. N. van Doorn en dr. J.N. Meulink-Korf. Een verdiepingscursus die zich richt op de contextuele benadering in actuele veranderingen. Onderwerpen zijn de betekenis van de veranderingen in de zorg voor de verhouding tussen ouders en kinderen en tussen kinderen onderling, en de invloed van veranderende liefdesrelaties op betrouwbaarheid in familie en vriendschappen. We richten ons op de praktijk van pastorale begeleiding en contextuele bezinning. De masterclass is bedoeld voor wie de opleiding Contextueel Pastoraat heeft gevolgd, of een andere vergelijkbare opleiding.

Acht dagdelen gedurende 19-21 mei. Kosten *all inclusive*: € 520,00. Dominicanenklooster te Huissen. Beperkt aantal deelnemers, plaatsing in volgorde van aanmelding. Aanmelden voor 1 mei bij Ineke Breugem via info@contextueelpastoraat.nl. PE-punten zijn toegekend door PKN en SKGV.

Leergang Verlieskunde

In het werk van de pastor en geestelijk verzorger zijn verlies en rouw belangrijke thema's. In de leergang Verlieskunde onderzoeken wij hoe pastoranten omgaan met verlies en rouw en op welke wijze de professional hen hierin kan begeleiden. Doel is de mogelijkheden van

communicatie te verbreden en te verfijnen en die toe te passen op de verschillende werkterranen: pastoraat, geestelijke begeleiding, groepswork, preek, uitvaart. De leergang is bedoeld voor predikanten en kerkelijk werkers, geestelijk verzorgers in algemeen ziekenhuizen, verpleeghuizen, ggz-instellingen, defensie en justitie.

Drie keer een tweedaagse: 22-23 september, 27-28 oktober, 1-2 december plus een terugkomdag voorjaar 2015. Zon en Schild van GGZ Centraal, Amersfoort. PKN: 4,5 punten in het vrije deel van de Permanente Educatie; VVO: 11 punten. Informatie: Karen van Huisstede, kevanhuisstede@planet.nl; Hennie Kievit, h.kievit@ggzcentraal.nl. Aanmelden tot 1 september.

Cursussen KPV-centrum Radboudumc

- *Introductiecursus Geestelijke Verzorging en Organisatie*

In deze cursus worden de professionaliteit en identiteit van de geestelijk verzorger in het kader geplaatst van de (gezondheidszorg) organisatie waarbinnen hij of zij werkt. De cursus biedt handvatten om eigen ideeën m.b.t. geestelijke verzorging om te zetten in beleid en om dat beleid af te stemmen op het beleid van de zorgorganisatie. Trainer: dr. Wim Smeets m.m.v. andere trainers. 24-28 november; € 300, verblijf: € 205.

- *Actief Pastoraat en Geestelijke Verzorging*
Oefening in actief ambachtelijk luisteren

en spreken. Cursisten gebruiken casuïstisch materiaal en zij nodigen eenmalig een pastoraat uit voor het voeren van een gesprek achter een *one-way-screen*. Cursus in het kader van het samenwerkingsverband met het VUmc. 3 en 17 september, 1 en 29 oktober, 12 november, 17 december 2014; 7 en 21 januari, 5 februari 2015; VUmc Amsterdam; € 945; info en aanmelding: www.vumc.nl/pgv.

- *Masterclass levensbeschouwelijke counseling*
Verdieping en verbreding van basisvaardigheden levensbeschouwelijke counseling, die geleerd zijn in de basisopleiding aan universiteit of hbo. De masterclass is een goede voorbereiding of aanvulling op de cursus morele counseling en moreel beraad. Trainers: drs. Jack de Groot en drs. Hans Evers (LUMC). 8 en 22 september, 6 oktober, 3 en 17 november, 1 december; € 900, avondmaaltijden € 60.

Vroege aanmelding wordt aanbevolen. Alle trainingen en cursussen zijn geaccrediteerd door de SKGV, de meeste ook door de PKN (PE). Informatie: secretariaat Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat, (024) 3613320; www.umcn.nl/kpv.

5^e Leergang Kunst en Theologie

Doel van deze vijfde leergang Kunst en K/Werk is de mogelijkheden van het gebruik van kunst te onderzoeken in liturgie, pastoraat en vorming en toerusting. De opleiding is voor geestelijk verzorgers, predikanten en kerkelijk werkers. De opleidingsdagen kennen de drieslag: theorie, casuïstiek en zelf aan het werk

met verschillende materialen en werkvormen.

Opleiders: dr. Anne Marijke Spijkerboer (onderzoeker verhouding kunst en theologie); drs. Harbert Booij (beeldend kunstenaar en docent theologie). Organisatie: drs. Hennie Kievit (KPV-opleider). PKN: 5,75 punten vrije deel Permanente Educatie VGVZ: 24 punten.

Data: 12 september, 10 oktober, 14 november, 12 december 2014; 16 januari, 13 februari, 13 maart, 10 april, 8 mei, 5 juni 2015. KPV-Centrum Zon en Schild te Amersfoort. Aanmelden tot 15 augustus. h.kievit@ggzcentraal.nl; telefoon: 033-7609833.
Informatie: Anne Marijke Spijkerboer: annemarijkespijkerboer@xs4all.nl

Uit het PAC aanbod PThU

- De wereld op de stoep: een update missiologie en diaconiewetenschap. Prof.dr. Mechteld Jansen, prof.dr. Herman Noordegraaf en prof.dr. Joep de Hart, 7 april en 19 mei, Amsterdam.
- Werken aan rouw. Dr. R.J. de Vries, dr. L.Th. Witkamp, 12-13 mei, Doorn.
- 'Alles is familie'. Dr. E.P. Schaafsma, dr. A.C. Mulder, 20 mei en 17 juni 2014
- Liturgie in de netwerksamenleving. Prof. dr. M. Barnard, 2 en 30 juni, Amsterdam.
- Gemeente-zijn tegen modernisme, opwekking en confessie. Dr. T.L. Hettema, dr. L. Mientus, 4 juni en 2 juli, Amsterdam.
- Re-imagining youth ministry as place-sharing. Dr. Andrew Root, drs. Harmen van Wijnen en dr. Danielle van de Koot, 10, 11 en 12 juni, Amsterdam.